Структурний підрозділ «Міжнародний фаховий коледж моди і дизайну»
ВНЗ «КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРИКЛАДНИХ МИСТЕЦТВ»

МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС З ДИСЦИПЛІНИ «СОЦІОЛОГІЯ»

для студентів спеціальності 022 «Дизайн»
Напрям: 02 «Мистецтво»

Київ-2024

Укладач ***Любецька Вікторія Валеріївна***

Методичний комплекс з дисципліни розглянуто та затверджено на засіданні педагогічної ради Структурного підрозділу «Міжнародний фаховий коледж моді і дизайну» ВНЗ «Київська Академія прикладних мистецтв».

Структурний підрозділ «Міжнародний фаховий коледж моди і дизайну»
ВНЗ «КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРИКЛАДНИХ МИСТЕЦТВ»

Робоча навчальна програма
З ДИСЦИПЛІНИ
«СОЦІОЛОГІЯ»

Спеціальність: 022 «Дизайн»
Напрям: 02 «Мистецтво»

Київ-2024

ЗМІСТ

1. Пояснювальна записка 5
2. Тематичний план(на осн. повн. заг. освіти) 8
3. Тематичний план (на осн. базов. заг. освіти) 9
4. Зміст дисципліни 10
5. Список використаних джерел 21
6. Питання до підсумкового контролю 25
7. Конспект лекцій 29

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Соціологія як наука набуває особливої актуальності в Україні, оскільки створює наукове підґрунтя формування громадянського суспільства, яке надає людині більше свободи. Людина не може існувати поза суспільством. Тому для того, щоб відповідально та ефективно скористатися отриманою свободою, вона повинна глибше розуміти основи життя соціальних груп, спільностей, соціальних процесів, в системі яких вона існує і відтворюється як особистість. Однією з ланок вирішення цієї проблеми є викладання дисципліни «Соціологія» у вищих навчальних закладах. Названий курс повинен дати цілісне уявлення про розвиток суспільства, його важливі закономірності і тенденції. Програма призначена для студентів, які вивчають соціологію в якості обов'язкової загальноосвітньої чи вибіркової гуманітарної дисципліни.

Предметом вивчення дисципліни є основні поняття соціології, її об'єкт, структура, функції, роль у сучасному суспільстві, а також становлення, розвиток і функціонування соціальних спільнот і форм їх самоорганізації: соціальних систем, соціальних структур та інститутів. Сформовані результати навчання сприятимуть становленню у професійній діяльності та самореалізації майбутнього фахівця.

Метою навчальної дисципліни є формування знання про предмет, структуру, понятійний апарат соціології, опанування соціологічними знаннями про сучасне суспільство та соціальні зміни, що в ньому відбуваються.

Завдання дисципліни:

- розвивати у студентів соціологічне мислення і соціологічну уяву;
- надавати допомогу у розумінні сутності змісту соціологічних явищ і процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві;
- сприяти підготовці широко освічених, творчих та критично мислячих спеціалістів, здатних до аналізу та прогнозування складних соціальних проблем.

За результатами вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

Знати:

- основи загальної соціології;
- предмет, структуру, основні поняття, закони та функції соціології;
- історичний шлях розвитку світової та вітчизняної соціологічної думки;
- загальний зміст основних соціальних та соціологічних теорій;
- питання методології, методики та технології соціологічних досліджень;

Вміти:

- аналізувати специфіку соціальних та соціально-психологічних явищ і процесів у трудовому колективі, сім'ї;
- використовувати на практиці результати емпіричних соціологічних досліджень;
- діагностувати стан соціально-психологічного клімату в колективі, причини наявних конфліктів, міру використання соціальних резервів виробництва;
- використовувати соціальні технології по профорієнтації та профадаптації, при роботі з кадрами, для укріплення трудової дисципліни, поліпшення

соціально-психологічного клімату в колективі, розв’язання міжособових і трудових конфліктів, використання соціальних резервів виробництва.

Міждисциплінарні зв’язки.

Соціологія є інтегративною, міждисциплінарною наукою, в якій містяться основи знань цілого ряду природничих, соціальних та гуманітарних дисциплін. Вона тісно пов’язана з такими природничими науками, як математика, демографія, статистика, інформатика, які допомагають їй в дослідженні всіх сфер життя суспільства. Плідний зв’язок соціології із соціальними науками: історією, соціальною філософією, економікою, соціальною психологією, політологією, культурологією та ін. Соціологія тісним чином пов’язана і з іншими суспільними науками, які вивчають окремі сфери суспільного життя.

Підґрунтям для ефективного оволодіння знаннями, вміннями і навичками у сфері соціології є опанування студентом таких навчальних дисциплін як «Філософія», «Естетика», «Історія України», «Українська мова (за професійним спрямуванням)», «Культурологія».

Шкала оцінювання навчальних досягнень: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
100-90	A	відмінно	зараховано
89-82	B	дуже добре	
82-75	C	добре	
74-65	D	задовільно	
64-50	E	достатньо	
49-35	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано
35-0	X	не зараховано з обов’язковим повторним вивченням дисципліни	

Тематичний план з дисципліни
«Соціологія»
***Спеціальність**: «Дизайн»*
(денна форма навчання, на основі повної загальної середньої освіти)

№ з/п	*Назва теми*	*Кількість годин*				
		Всього	*Теоретичні заняття*	*Семінарські і практичні*	*Самостійні роботи*	*Форма контролю*
	4 семестр					
1.	Предмет та об’єкт соціологічної думки	4	1	1	2	опитування
2.	Основні етапи розвитку та тенденції розгортання соціологічної науки	4	1	1	2	опитування
3.	Структура і функції соціологічної системи знання	4	1	1	2	опитування
4.	Соціальні інститути й організації. Соціальні процеси, види і шлях їх пізнання	4	1	1	2	опитування
5.	Соціальна структура суспільства й тенденції розвитку. Соціологічне прогнозування явищ і подій	4	1	1	2	опитування
6.	Соціологія особистості	4	1	1	2	опитування
7.	Соціологія молоді	4	1	1	2	опитування
8.	Соціологія шлюбу і сім’ї	4	1	1	2	опитування
9.	Соціологія освіти	4	1	1	2	опитування
10.	Соціологія культури	4	1	1	2	опитування
11.	Соціологія релігії	4	1	1	2	опитування
12.	Економічна соціологія	4	1	1	2	опитування
13.	Соціологія праці	4	1	1	2	опитування
14.	Соціологія вільного часу	4	1	1	2	опитування
15.	Методика й техніка соціологічних досліджень	4	1	1	2	опитування
	Всього:	**60**	**15**	**15**	**30**	**залік**

Тематичний план з дисципліни
«Соціологія»
***Спеціальність**: «Дизайн»*
(денна форма навчання, на основі базової загальної середньої освіти)

№ з/п	*Назва теми*	*Кількість годин*				
		Всього	*Теоретичні заняття*	*Семінарські і практичні заняття*	*Самостійні роботи*	*Форма контролю*
	6 семестр					
1.	Предмет та об’єкт соціологічної думки	4	2	2	2	опитування
2.	Основні етапи розвитку та тенденції розгортання соціологічної науки	4	2	2	2	опитування
3.	Структура і функції соціологічної системи знання	4	2	2	2	опитування
4.	Соціальні інститути й організації. Соціальні процеси, види і шлях їх пізнання	4	1	1	2	опитування
5.	Соціальна структура суспільства й тенденції розвитку. Соціологічне прогнозування явищ і подій	4	1	1	2	опитування
6.	Соціологія особистості	4	1	1	2	опитування
7.	Соціологія молоді	4	1	1	2	опитування
8.	Соціологія шлюбу і сім’ї	4	1	1	2	опитування
9.	Соціологія освіти	4	1	1	2	опитування
10.	Соціологія культури	4	1	1	1	опитування
11.	Соціологія релігії	4	1	1	1	опитування
12.	Економічна соціологія	4	1	1	1	опитування
13.	Соціологія праці	4	1	1	1	опитування
14.	Соціологія вільного часу	4	1	1	1	опитування
15.	Методика й техніка соціологічних досліджень	4	1	1	1	опитування
	Всього:	**60**	**18**	**18**	**24**	**залік**

ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Предмет та об'єкт соціологічної думки

Соціологія як наука. Об'єкт і предмет соціології. Особливості та відмінні риси соціологічного підходу до розуміння суспільства.

Структура соціологічної системи знання. Органічний зв'язок конкретно-соціологічних досліджень з загальною та спеціальними соціологічними теоріями. Мікро- та мікросоціологія. Закони та категорії соціології. Соціальний закон. Соціальні відносини.

Основні пізнавальні задачі та функції соціології. Роль соціології у житті суспільства. Місце соціології в системі наук. Соціологія як генералізуюча наука. Зростання ролі соціології у сучасних умовах України.

Самостійна робота: підготувати реферат на тему: «Роль соціології в реформуванні сучасного українського суспільства».

Питання для самоперевірки:

1. Дати визначення поняттю «соціологія».
2. Назвати об'єкт і предмет соціології.
3. Вказати методологічні підходи до соціологічного вивчення суспільства.
4. Яка структура соціології.
5. Назвати головні функції соціології.
6. Соціологія в системі суспільних наук.

Література:

1. Горлач Н., Кремень В., Волович В., Жиленкова І., Романенко М. Соціологія: підручник. Київ: ЦНЛ, 2019. 808 с.
2. Лапан Т. Д. Історія соціології. Ч. І. Навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 236 с.
3. Козирєв М. П. Соціологія: підручник. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 655 с.
4. Тихомирова Є. Б. Основи соціології: підручник. Рівне: Перспектива, 2007. 333 с.

Тема 2. Основні етапи розвитку та тенденції розгортання соціологічної науки

Протосоціологічні вчення від стародавніх часів до початку XIX-го ст. Соціальні теорії Демокріта, Платона, Арістотеля. Протосоціологічні погляди в Середньовіччі. Протосоціологічні погляди доби Відродження: гуманістичний, неоплатонічний, натуралістичний. Протосоціологічні погляди епохи Просвітництва. Розвиток емпіричних досліджень у протосоціологічний період. Класичний період в розвитку світової соціології: О. Конт, Г. Спенсер. Географічна школа. Школа німецької геополітики. Антропологічна школа.

Органічна школа. Соціал-дарвіністська школа. Зародження і розвиток соціологічної думки в Україні. Основні школи та концептуальні напрями сучасної соціології. Функціоналізм. Теорії соціального конфлікту. Теорія соціального обміну. Психоаналітичної теорії в соціології. Символічний інтеракціонізм. Феноменологічна соціологія. Неомарксизм.

Самостійна робота: підготувати доповідь на тему: «Соціологія – етапи розвитку та становлення».

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає специфіка первісних уявлень людей про суспільство?
2. Наскільки доцільне застосування принципів соціального менеджменту Н. Макіавеллі за сучасних умов?
3. Що нового Вніс у соціологічному думку Томас Гоббс своїм вченням про суспільний договір?
4. Яка роль О. Конта та Г. Спенсера у становленні соціології?
5. У чому полягають особливості розвитку вітчизняної соціології XX століття?

Література:

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / пер.з фр. Г. Філіпчука. Київ: Юніверс, 2004. 688 с.
2. Біля витоків соціологічної думки в Україні / В. Бурлачук, М. Молчанов, В. Степаненко. Київ, 1995. 286 с.
3. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології – від античності до початку XX ст. Київ: Либідь, 1993. 336 с.
4. Західноєвропейська теоретична соціологія XX ст. / М. Д. Култаєва, І. І. Шеремет; за ред. Бакірова В. С. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2003. 296 с.
5. Історія соціології: Ч. 1: Протосоціологія: навч.-метод. посіб. / за ред. Оксани Гнатчук. Чернівці: Рута, 2013. 239 с.

Тема 3. Структура і функції соціологічної системи знання

Структура соціологічної науки. Теоретична соціологія. Спеціальні соціологічні теорії. Емпіричні соціологічні дослідження. Функції соціології як науки: гносеологічна, світоглядно-ідеологічна, практико-перетворююча, критична, гуманістична, соціального управління.

Самостійна робота: презентація на тему «Типи соціологічних теорій».

Питання для самоперевірки:

1. Як взаємодіють різні елементи структури соціологічного знання?
2. У чому суть функції соціології

3. Чим зумовлений поділ різноманітних функцій соціології на три основні групи

Література:

1. Богдан О. Що варто знати про соціологію та соціальні дослідження? Посібник-довідник для громадських активістів та всіх зацікавлених / за ред. Олени Богдан; консультант-рецензент Володимир Паніотто. Київ: Дух і Літера, 2015. 380 с.

2. Козирєв М. П. Соціологія: підручник. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 655 с.

3. Соціологія: навчальний посібник для студентів / за ред. М. Романенко, Сюй Цюань Яо. Київ: ЦНЛ, 2019. 808 с.

4. Тихомирова Є. Б. Основи соціології: підручник. Рівне: Перспектива, 2007. 333 с.

Тема 4. Соціальні інститути й організації. Соціальні процеси, види і шлях їх пізнання

Поняття «соціальний інститут». Види і функції соціальних інститутів: економічні, політичні, культурні, виховні, освітні та інші, їх роль у життєдіяльності суспільства. Основні риси соціальної організації. Соціальні спільноти у сучасних суспільних системах. Поняття «соціального процесу». Види соціальних процесів: внутрішні, зовнішні. Параметри і критерії виміру соціальних процесів. Нові технології вимірювання соціальних процесів.

Самостійна робота: створити есе на тему: «Соціальні процеси та людина».

Питання для самоперевірки:

1. Що таке соціальний інститут?
2. Чому поняття «соціальний інститут» є одним з центральних у соціології?
3. Які основні ознаки соціального інституту вам відомі?
4. Які основні риси характеризують соціальний інститут і соціальну організацію?
5. Що таке соціальні процеси?
6. Охарактеризуйте поняття «соціальні відносини».
7. У чому різниця між соціальним процесом і соціальними відносинами?

Література:

1. Горлач Н., Кремень В., Волович В., Жиленкова І., Романенко М. Соціологія: підручник. Київ: ЦНЛ, 2019. 808 с.

2. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія: навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію». Київ: ДУТ, 2019. 235 с.

3. Черниш Н. Й. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2009. 468 с.
4. Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства. Львів: Колір ПРО, 2020. 800 с.

Тема 5. Соціальна структура суспільства й тенденції розвитку. Соціологічне прогнозування явищ і подій

Соціальна структура суспільства як ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнота, організації, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами. Основні види та елементи структури суспільства. Теорія соціальної стратифікації. Рабство, касти, стани, класи (вищий, середній, нижчий). Трансформація соціальної структури українського суспільства. Методологічні основи передбачення майбутнього. Основні етапи розвитку уявлень про майбутнє. Методи соціологічного прогнозування.

Самостійна робота: Підготувати повідомлення на тему: «Проблеми формування середнього класу в Україні».

Питання для самоперевірки:

1. Визначте сутність поняття «соціальна структура суспільства».
2. Поясніть відмінності між поняттями «клас», «страта».
3. Охарактеризуйте історичні етапи стратифікації.
4. Визначте основні суттєві риси феномену «середнього класу», його соціальні функції.
5. Які фактори впливають на сучасні процеси структуризації українського суспільства?
6. Що таке прогнозування?
7. Які методи соціологічного прогнозування вам відомі?

Література:

1. Безпалько О. В. Соціальне проектування: навч. посіб. Київ: ун-т ім. Б. Грінченка, Ін-т психології та соц. Педагогіки, 2010. 127 с.
2. Галущак М. П. Прогнозування соціально-економічних процесів: навч. посіб. Тернопіль: ТДТУ, 2009. 101 с.
3. Загальна соціологія: [хрестоматія] / концепція, упоряд., перекл. А. В. Фурман, В. С. Біскуп, О. С. Морщакова. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 354 с.
4. Малиш Л. Три покоління українців у стратифікаційних ієрархіях: порівняльна перспектива. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 3. С. 21–36.

Тема 6. Соціологія особистості

Поняття та сутність «соціології особистості». Структура особистості. Основні напрями досліджень механізмів регуляції життєдіяльності людини. Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи. Соціальний статус і соціальні ролі особистості.

Самостійна робота: Проведіть термінологічний аналіз понять «особа» та «особистість». З'ясуйте відмінності між ними.

Питання для самоперевірки:

1. Що таке соціологія особистості?
2. Розкрийте поняття «особистість».
3. Що представляє собою структура особистості?
4. Що таке «соціалізація»?
5. Наскільки соціалізація є важливою в житті людини?
6. В чому різниця між «статусом» та «роллю»?

Література:

1. Мейжис І. А. Соціологія особистості: навч. посібник для студентів факультетів соціології університетів. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 204 с.

2. Соціальні структури і особистість. Дослідження Мелвіна Л. Кона і його працівників / пер. з англ. В. Є. Хмелько. Київ: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 559 с.

3. Рущенко І. П. Загальна соціологія: підручник. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2019. 598 с.

Тема 7. Соціологія молоді

Сутність соціології молоді, її предмет і об'єкт. Функції соціології молоді: методологічна, теоретико-пізнавальний, прогностична, практична, управлінська та інші. Основні категорії та поняття соціології молоді. Розробка молодіжних проблем у вітчизняній соціології.

Самостійна робота: Створити реферат на тему: «Соціологія молоді».

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягають особливості об'єкта і предмета соціології молоді?
2. Які головні завдання соціології молоді
3. Які питання намагається розв'язати соціологія молоді?

Література:

1. Головатий М. Ф. Соціологія молоді. Курс лекцій. Київ: МАУП, 2006. 304 с.

2. Молодь в умовах нової соціальної перспективи: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. Частина І. Житомир, 21-22 травня 2008 року. Житомир, 2008. 241 с.

3. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. 480 с.

4. Щудло С. Молодь як об'єкт і суб'єкт молодіжної політики: соціологічний аналіз. *Молодіжна політика: проблеми і перспективи. Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції. 20-21 травня 2005 р*. Дрогобич – Львів: Вимір, 2005. С. 3–10.

Тема 8. Соціологія сім'ї та шлюбу

Шлюб та сім'я як об'єкт соціологічного дослідження. Теорії шлюбу. Основні положення соціології шлюбу. Основні функції сучасної сім'ї: репродуктивна, виховна, статусна, соціального контролю, сексуальна, духовна, економічна, побутова, дозвільна. Соціальні фактори кризи сучасної сім'ї. Види сім'ї. Проблеми сім'ї в українському суспільстві.

Самостійна робота: Підготувати доповідь на тему: «Види шлюбу та види сім'ї».

Питання для самоперевірки:

1. Що вивчає соціологія сім'ї?
2. Які існують теорії шлюбу?
3. Охарактеризуйте основні функції сім'ї.
4. Які особливості формування сім'ї в українському суспільстві?

Література:

1. Кирильчук В. В. Альтернативні форми шлюбу і чи потрібні вони України? URL: https://3222.ua/article/alternativn_formi_shlyubu__chi_potrbn_voni_ukran.htm

2. Костровець Л. Б. Значення молодих сімей у процесі формування повноцінного українського суспільства. *Комунальне господарство міст: науково-технічний збірник*. Харків: Харківська національна академія міського господарс, 2012. С. 452–459.

3. Крейг У. Шлюб ніколи нас не звільнить. URL: https://commons.com.ua/uk/shlyub-nikoli-nas-nezvilnit/

4. Кунц С. Я хотіла подолати бачення родини як осередка пригноблення. URL: https://commons.com.ua/uk/capitalism_and_family/

Тема 9. Соціологія освіти

Соціологія освіти як галузева соціологічна дисципліна. Предмет та об'єкт соціології освіти. Структура соціології освіти. Функції соціології освіти. Завдання соціології освіти. Система освіти як соціальний інститут. Освіта та її соціологічного вивчення.

Самостійна робота: Підготувати презентацію по темі: «Реформи в галузі освіти сучасної України».

Питання для самоперевірки:

1. Чим займається соціологія освіти?
2. Який об’єкт та предмет соціології освіти?
3. Основні функції соціології освіти.
4. Особливості освіти як соціального інституту.
5. Необхідність реформ в освіті.

Література:

1. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації. Київ: Грамота, 2003. 216 с.
2. Рожанська Н. В. Соціологія освіти: методичні рекомендації з дисципліни для студентів, які навчаються за напрямом підготовки «Соціологія». Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 36 с.
3. Бірюкова М. В. Трансформації ролі вищої освіти в епоху глобалізації. *Вчені записки ХГІ «НУА»*, 2002. Т. VIII. С. 29–35.

Тема 10. Соціологія культури

Предмет та об’єкт соціології культури. Соціальна сутність культури. Методологічні підходи до аналізу культури: функціональний, конфліктний, технологічний, діяльнісний. Основні категорії соціології культури. Функції культури: творча, соціального досвіду, накопичення, збереження, трансляції знань, соціального контролю, комунікаційна, світоглядна та інші. Особливості національної культури в контексті відродження українського соціуму.

Самостійна робота: Методом порівняльного аналізу дослідити особливості «міської» та «сільської» культури.

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягають особливості культури з точки зору соціологічного аналізу?
2. Дайте характеристику основним функції культури.
3. У чому полягають особливості розвитку і функціонування культури за сучасних умов.

Література:

1. Культура – суспільство – особистість: навчальний посібник / за ред. Л. Скокової. Київ, 2006. 396 с.
2. Семашко О. М., Піча В. М., Погорілий О. І. Соціологія культури: навч.посібник. Київ: «Каравела», Львів: «Новий світ – 2000», 2002. 334 с.
3. Соціологія культури для бакалаврів напряму підготовки 6.030101 «Соціологія». Навчальний посібник. Київ: Арістей, 2011. 136 с.

Тема 11. Соціологія релігії

Соціологія релігії як галузь соціології. Об'єкт та предмет соціології релігії. Релігія як соціальний феномен. Примітивні релігії. Архаїчні релігія. Історичні релігії. Ранні сучасні релігії. Сучасні світові релігії. Релігійна група, релігійна організація. Релігійна свідомість. Релігійна психологія. Релігійна діяльність.

Самостійна робота: Підготувати доповідь на тему: «Соціальне значення релігії в сучасному українському суспільстві».

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягає специфіка предметної області соціології релігії?
2. Зробіть порівняльну аналіз релігійних організацій на вибір.
3. Проаналізуйте типи релігійної поведінки.
4. У чому виявляється функції релігії як соціального інституту?

Література:

1. Борейко Ю. Повсякденні релігійні практики як складова соціальних взаємовідносин. *Українське релігієзнавство*. 2014. № 71-72. С. 46–53.
2. Вишняк О. Динаміка рівня релігійності та змін конфесійної структури громадян України (2003-2013 рр.): методики та результати дослідження. *Соціологічні виміри суспільства: зб. наук.праць*. Вип. 6 (17). Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. С. 277–290.
3. Владиченко Л. Д. Україна та Польща: компаративний аналіз відносин між державними і релігійними інституціями: монографія. Канів: Родень, 2014. 368 с.
4. Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство: підручник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2019. 479 с.

Тема 12. Економічна соціологія

Економічна соціологія як галузь соціологічного знання. Об'єкт, предмет економічної соціології. Соціальні функції економіки: генетична, ціннісно-нормативна, виховна, інтегративна, регулятивна, творча та ін. Соціальний механізм розвитку економіки. Розвиток економічної соціології в Україні.

Самостійна робота: Підготувати реферат на тему: «Теорія людських стосунків її сутність і значення для розвитку соціології економіки».

Питання для самоперевірки:

1. Яким є об'єкт і предмет дослідження економічної соціології?
2. Які функції економічної соціології вам відомі?
3. «Працевлаштування» та «безробіття – значення та особливості в Україні.

Література:

1. Галузеві соціології в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій / упоряд. А. О.Петренко-Лисак, В. В.Чепак. Київ: Каравела, 2017. 307 с.

2. Зухба О. М., Ляшенко Л. І. Економічна соціологія. Навчальний посібник. Донецьк: ДонНТУ, 2013. 161 с.
3. Івасюк Ю. Б. Економічна соціологія: конспект лекцій: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Львів: Новий Світ-2000, 2020. 116 с.
4. Коваліско Н. В., Кудринська А. І. Основи економічної соціології: навчальнометодичний посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 442 с.
5. Лукашевич М. П. Лукашевич О. М. Шандор Ф. Ф. Соціологія економіки: підручник. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 294 с.

Тема 13. Соціологія праці

Сутність в соціології праці як галузь соціології. Об'єкт та предмет. Основні категорії соціології праці. Соціальні функції праці: теоретико-пізнавальна, прогностична, дослідницька, інформаційна, світоглядна інше. Роль соціології праці у вирішенні соціально-економічних проблем.

Самостійна робота: Підготувати доповідь на тему: «Патерналізм як концепція управління соціально трудовими відносинами».

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягають особливості об'єкта і предмета соціології праці?
2. Охарактеризуйте основні категорії та поняття соціології праці.
3. У чому полягають особливості розвитку вітчизняної соціології праці?
4. Як змінюються основні завдання соціології праці у зв'язку з війною в Україні?

Література:

1. Вакуленко С. М. Соціологія праці: навчально-методичний посібник. Київ: Знання, 2008. 262 с.

2. Варга Н. І. Інституціоналізація соціальних практик неформальної зайнятості населення в транзитивному суспільстві: монографія. Ужгород: ТОВ «РІКУ», 2020. 288 с.

3. Гетьманенко Ю. О., Кушнаренко О. П. Вплив глобалізації на розвиток ринків праці країн: міграційний дискурс. Ринок праці і зайнятість населення. 2020. №1. С. 20–25.

4. Кулицький С. Проблеми розвитку ринку праці в Україні. Україна: події, факти, коментарі. 2017. № 21. С. 56–69.

5. Лукашевич М. П. Соціологія праці: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2004. 440 с.

6. Лукашевич М. П. Лукашевич О. М. Шандор Ф. Ф. Соціологія економіки: підручник. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 294 с.

Тема 14. Соціологія вільного часу

Предмет та об’єкт соціології вільного часу. Історія формування соціології вільного часу. Категорії соціології вільного часу. «Дозвілля» як важливий елемент життєдіяльності людини. Особливості і проблеми вільного часу студентської молоді.

Самостійна робота: Підготувати повідомлення на тему: «Мій вільний час».

Питання для самоперевірки:

1. Чим займається соціологія вільного часу?
2. Які поняття та категорії соціології вільного часу вам відомі?

Література:

1. Бочелюк В. Й., Бочелюк В. В. Дозвіллєзнавство. Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 208 с.
2. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія вільного часу та дозвілля» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня спеціальності 054 «Соціологія» / укл. І. І. Мачуліна. Кам’янське: ДДТУ, 2023. 70 с.
3. Система культурно-дозвіллєвої роботи: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. Одеса: Університет Ушинського, 2022. 146 с.
4. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / за ред. М. О. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с.
5. Цимбалюк Н. М. Соціологія дозвілля: навчальний посібник. Київ: ДАКККіМ, 2002. 214 с.

Тема 15. Методика й техніка соціологічних досліджень

Програма соціологічного дослідження. Процедури та етапи соціологічного дослідження. Розроблення методологічного розділу програми. Розроблення методичного розділу програми. Збирання та оброблення первинних даних. Аналіз та інтерпретація даних. Соціальна проблема. Об’єкт та предмет соціологічних досліджень. Мета та завдання соціологічних досліджень. Теоретична та емпірична інтерпретація поняття. Вироблення та перевірка робочих гіпотез. Розробка стратегічного плану дослідження. Вибірка у соціологічному дослідженні. Аналіз документів. Соціологічне опитування. Статистичні методи обробки соціологічної інформації.

Самостійна робота: Підготувати повідомлення на тему: «Програмне забезпечення для обробки соціологічних даних на комп’ютері».

Питання для самоперевірки:

1. У чому полягають особливості кількісних і якісних ознак?
2. З якою метою проводяться соціологічні дослідження?
3. Як відображається у результатах соціологічного дослідження реальна картина суспільства на певних етапах його розвитку?
4. Які способи і види соціологічних досліджень вам відомі?

Література:

1. Галузеві соціології в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій / упоряд. А. О. Петренко-Лисак, В. В. Чепак. Київ: Каравела, 2017. 307 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: підручник. Київ: Каравела, 2017. 544 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основна література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / пер.з фр. Г. Філіпчука. Київ: Юніверс, 2004. 688 с.
2. Безпалько О. В. Соціальне проектування: навч. посіб. Київ: ун-т ім. Б. Грінченка, Ін-т психології та соц. Педагогіки, 2010. 127 с.
3. Біля витоків соціологічної думки в Україні / В. Бурлачук, М. Молчанов, В. Степаненко. Київ, 1995. 286 с.
4. Бірюкова М. В. Трансформації ролі вищої освіти в епоху глобалізації. *Вчені записки ХГІ «НУА»*, 2002. Т. VIII. С. 29–35.
5. Богдан О. Що варто знати про соціологію та соціальні дослідження? Посібник-довідник для громадських активістів та всіх зацікавлених / за ред. Олени Богдан; консультант-рецензент Володимир Паніотто. Київ: Дух і Літера, 2015. 380 с.
6. Борейко Ю. Повсякденні релігійні практики як складова соціальних взаємовідносин. *Українське релігієзнавство*. 2014. № 71-72. С. 46–53.
7. Бочелюк В. Й., Бочелюк В. В. Дозвіллєзнавство. Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 208 с.
8. Вакуленко С. М. Соціологія праці: навчально-методичний посібник. Київ: Знання, 2008. 262 с.
9. Варга Н. І. Інституціоналізація соціальних практик неформальної зайнятості населення в транзитивному суспільстві: монографія. Ужгород: ТОВ «РІКУ», 2020. 288 с.
10. Вишняк О. Динаміка рівня релігійності та змін конфесійної структури громадян України (2003-2013 рр.): методики та результати дослідження. *Соціологічні виміри суспільства: зб. наук.праць*. Вип. 6 (17). Київ: Ін-т соціології НАН України, 2014. С. 277–290.
11. Владиченко Л. Д. Україна та Польща: компаративний аналіз відносин між державними і релігійними інституціями: монографія. Канів: Родень, 2014. 368 с.
12. Галузеві соціології в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій / упоряд. А. О. Петренко-Лисак, В. В. Чепак. Київ: Каравела, 2017. 307 с.
13. Галущак М. П. Прогнозування соціально-економічних процесів: навч. посіб. Тернопіль: ТДТУ, 2009. 101 с.
14. Гетьманенко Ю. О., Кушнаренко О. П. Вплив глобалізації на розвиток ринків праці країн: міграційний дискурс. Ринок праці і зайнятість населення. 2020. №1. С. 20–25.
15. Головатий М. Ф. Соціологія молоді. Курс лекцій. Київ: МАУП, 2006. 304 с.

16. Горлач Н., Кремень В., Волович В., Жиленкова І., Романенко М. Соціологія: підручник. Київ: ЦНЛ, 2019. 808 с.
17. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія: навчальний посібник для студентів для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають «Соціологію». Київ: ДУТ, 2019. 235 с.
18. Ґіденс Е. Соціологія / пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко. Київ: Основи, 2019. URL: http://westudents.com.ua/glavy/86796-dti-t-hto-h-doglyada.html
19. Загальна соціологія: [хрестоматія] / концепція, упоряд., перекл. А. В. Фурман, В. С. Біскуп, О. С. Морщакова. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 354 с.
20. Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології – від античності до початку XX ст. Київ: Либідь, 1993. 336 с.
21. Західноєвропейська теоретична соціологія XX ст. / М. Д. Култаєва, І. І. Шеремет; за ред. Бакірова В. С. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2003. 296 с.
22. Зухба О. М., Ляшенко Л. І. Економічна соціологія. Навчальний посібник. Донецьк: ДонНТУ, 2013. 161 с.
23. Івасюк Ю. Б. Економічна соціологія: конспект лекцій: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Львів: Новий Світ-2000, 2020. 116 с.
24. Історія соціології: Ч. 1: Протосоціологія: навч.-метод. посіб. / за ред. Оксани Гнатчук. Чернівці: Рута, 2013. 239 с.
25. Кирильчук В. В. Альтернативні форми шлюбу і чи потрібні вони України? URL: https://3222.ua/article/alternativn_formi_shlyubu__chi_potrbn_voni_ukran.htm
26. Коваліско Н. В., Кудринська А. І. Основи економічної соціології: навчальнометодичний посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 442 с.
27. Козирєв М. П. Соціологія: підручник. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 655 с.
28. Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія вільного часу та дозвілля» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня спеціальності 054 «Соціологія» / укл. І. І. Мачуліна. Кам'янське: ДДТУ, 2023. 70 с.
29. Костровець Л. Б. Значення молодих сімей у процесі формування повноцінного українського суспільства. *Комунальне господарство міст: науково-технічний збірник*. Харків: Харківська національна академія міського господарс, 2012. С. 452–459.
30. Крейг У. Шлюб ніколи нас не звільнить. URL: https://commons.com.ua/uk/shlyub-nikoli-nas-nezvilnit/

31. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації. Київ: Грамота, 2003. 216 с.
32. Кулицький С. Проблеми розвитку ринку праці в Україні. Україна: події, факти, коментарі. 2017. № 21. С. 56–69.
33. Культура – суспільство – особистість: навчальний посібник / за ред. Л. Скокової. Київ, 2006. 396 с.
34. Кунц С. Я хотіла подолати бачення родини як осередка пригноблення. URL: https://commons.com.ua/uk/capitalism_and_family/
35. Лапан Т. Д. Історія соціології. Ч. І. Навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 236 с.
36. Лукашевич М. П. Соціологія праці: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2004. 440 с.
37. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: підручник. Київ: Каравела, 2017. 544 с.
38. Лукашевич М. П. Лукашевич О. М. Шандор Ф. Ф. Соціологія економіки: підручник. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 294 с.
39. Малиш Л. Три покоління українців у стратифікаційних ієрархіях: порівняльна перспектива. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021. № 3. С. 21–36.
40. Мейжис І. А. Соціологія особистості: навч. посібник для студентів факультетів соціології університетів. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 204 с.
41. Молодь в умовах нової соціальної перспективи: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції. Частина І. Житомир, 21-22 травня 2008 року. Житомир, 2008. 241 с.
42. Рожанська Н. В. Соціологія освіти: методичні рекомендації з дисципліни для студентів, які навчаються за напрямом підготовки «Соціологія». Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 36 с.
43. Рущенко І. П. Загальна соціологія: підручник. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2019. 598 с.
44. Семашко О. М., Піча В. М., Погорілий О. І. Соціологія культури: навч.посібник. Київ: «Каравела», Львів: «Новий світ – 2000», 2002. 334 с.
45. Семашко О. М., Піча В. М., Погорілий О. І. Соціологія культури: навч.посібник. Київ: «Каравела», Львів: «Новий світ – 2000», 2002. 334 с.

Додаткова література

1. Система культурно-дозвіллєвої роботи: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. Одеса: Університет Ушинського, 2022. 146 с.
2. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. 480 с.

3. Соціологія: навч.посіб. / за ред. С. О. Макеєва. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2018. 566 с.
4. Соціологія: підручник / за ред. В. М. Пічі. 3-тє вид. Львів: Новий світ, 2014, 2017. 280 с.
5. Соціальні структури і особистість. Дослідження Мелвіна Л. Кона і його працівників / пер. з англ. В. Є. Хмелько. Київ: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 559 с.
6. Соціологія культури для бакалаврів напряму підготовки 6.030101 «Соціологія». Навчальний посібник. Київ: Арістей, 2011. 136 с.
7. Соціологія: навчальний посібник для студентів / за ред. М. Романенко, Сюй Цюань Яо. Київ: ЦНЛ, 2019. 808 с.
8. Соціологічна енціклопедія / укладач В. Г. Городяненко Київ: Академвидав, 2018. 456 с.
9. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / за ред. М. О. Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с.
10. Тихомирова Є. Б. Основи соціології: підручник. Рівне: Перспектива, 2007. 333 с.
11. Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство: підручник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2019. 479 с.
12. Цимбалюк Н. М. Соціологія дозвілля: навчальний посібник. Київ: ДАКККіМ, 2002. 214 с.
13. Черниш Н. Й. Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2009. 468 с.
14. Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства. Львів: Колір ПРО, 2020. 800 с
15. Щудло С. Молодь як об'єкт і суб'єкт молодіжної політики: соціологічний аналіз. *Молодіжна політика: проблеми і перспективи. Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції. 20-21 травня 2005 р*. Дрогобич – Львів: Вимір, 2005. С. 3–10.

Електронні інформаційні ресурси

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, електронні фахові видання – www.nbuv.gov.ua
2. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника – http://www.library.lviv.ua/
3. Національна історична бібліотека України – http://www.dibu.kiev.ua/
4. Національна парламентська бібліотека України – http://www.nplu.org/
5. Харківська державна наукова бібліотека України імені В. Короленка – http://korolenko.kharkov.com/
6. Наукова бібліотека ім. В. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка – http://lib-gw.univ.kiev.ua/
7. Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка – http://library.lnu.edu.ua/bibl/
8. Книжкова палата України імені Івана Федорова – http://www.ukrbook.net/

Структурний підрозділ «Міжнародний фаховий коледж моди і дизайну»
ВНЗ «КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРИКЛАДНИХ МИСТЕЦТВ»

Питання до підсумкового контролю
З ДИСЦИПЛІНИ
«СОЦІОЛОГІЯ»

Спеціальність: 022 «Дизайн»
Напрям: 02 Мистецтво

Питання до підсумкового контролю

1. Взаємодія суспільних та особистих інтересів і цінностей.
2. Дайте розширену характеристику основних функцій соціології.
3. Дайте характеристику основних типів сім'ї.
4. Дайте характеристику соціальним функціям економіки.
5. Дайте характеристику соціальним функціям праці.
6. Дайте характеристику теорії соціальної стратифікації. Особливості соціальної стратифікації сучасного суспільства.
7. Етапи розвитку сім'ї. Розподіл ролей в сучасних сім'ях.
8. Зв'язок релігійної свідомості з іншими формами суспільної свідомості.
9. Історичні типи стратифікації.
10. Марксистська модель суспільних стосунків. Вчення про суспільно-економічні формації.
11. Методи аналізу соціологічних документів (наведіть конкретні приклади).
12. Місце середнього класу в соціальній структурі суспільства та становлення середнього класу в Україні.
13. Найважливіші соціальні інститути сучасного українського суспільства, проблеми їхньої взаємодії.
14. О. Конт – засновник соціології. Обґрунтування О. Контом необхідності науки просуспільство.
15. Обгрунтуйте роль гіпотез в організації соціологічного дослідження (наконкретному прикладі).
16. Обґрунтуйте роль позитивізму О. Конта в становленні соціології як науки.
17. Освіта як соціальний інститут, її основні форми.
18. Основні методи збору соціологічної інформації.
19. Основні ознаки суспільства і типологія суспільств.
20. Особливості і зміст основних етапів становлення соціології в Україні.
21. Охарактеризуйте соціологічну структуру особистості.
22. Охарактеризуйте типологію особистості в соціології.
23. Охарактеризуйте внесок Е. Дюркгейма у розвиток соціологічної думки.
24. Охарактеризуйте методи та стилі керівництва.
25. Охарактеризуйте основні закони, категорії соціології як науки.
26. Охарактеризуйте основні періоди та етапи становлення і розвитку соціології як самостійної науки.
27. Охарактеризуйте особливості економіки як соціального інституту.
28. Охарактеризуйте працю як базовий соціальний процес.
29. Охарактеризуйте сім'ю як малу соціальний інститут. Основні функції сім'ї.

30. Охарактеризуйте специфіку молодіжної субкультури.
31. Охарактеризуйте специфіку процесів національного культурного відродження України з погляду соціології.
32. Охарактеризуйте суспільство як соціальну систему. Основні компоненти суспільства як соціальної системи.
33. Охарактеризуйте сутність наукових теорій соціології праці й управління.
34. П. Сорокін – видатний соціолог XX століття.
35. Поняття «соціальні інститути» в соціологічному розумінні, їх класифікація.
36. Порівняйте поняття «людина», «індивід», «індивідуальність» та «особистість».
37. Причини та наслідки конфліктів в молодих сім'ях.
38. Проблеми реформування освіти в сучасній Україні.
39. Проблеми сімейних відносин в Україні в кризові періоди.
40. Програма соціологічного дослідження: методологічна та методична частини
41. Розкрийте особливості застосування соціометрії (на конкретному прикладі).
42. Розкрийте проблему соціалізації та визначте фактори соціалізації особистості. Роль соціалізації в становленні особистості.
43. Розкрийте соціальну сутність та функції культури.
44. Розкрийте сутність аналізу документів, його види (наведіть конкретні приклади).
45. Розкрийте сутність експеримента, його види. Призначення соціального експерименту (наведіть конкретні приклади).
46. Розкрийте сутність поняття соціалізації. Наведіть конкретний приклад, коли соціалізація не досягає успіху.
47. Розкрийте сутність понять «соціальний статус» і «соціальна роль», наведіть власні приклади.
48. Розкрийте сутність соціологічного опитування, його основних видів (наведіть конкретні приклади).
49. Розкрийте сутність соціологічного спостереження, його основних видів (наведіть конкретні приклади).
50. Розкрийте сутність соціологічної експертизи, її завдання (наведіть конкретні приклади).
51. Роль та функції соціальних інститутів у життєдіяльності суспільства.
52. Соціальна мобільність та її види (вертикальна – горизонтальна; висхідна – нисхідна; індивідуальна-групова
53. Соціальна нерівність як основа стратифікації.

54. Соціальна сутність релігії. Релігія як соціальний інститут.
55. Соціальні фактори кризи сучасної сім'ї та проблеми оптимізації шлюбно-сімейних відносин.
56. Соціологічне тлумачення таких категорій як «економічна поведінка», «економічна культура», «економічне мислення», «економічний інтерес».
57. Соціологічний аспект проблеми зайнятості та безробіття в ринкових умовах.
58. Соціологія вільного часу.
59. Специфіка церкви як соціального інституту.
60. Структура протосоціології: основні етапи.
61. Структура соціологічного знання.
62. Сутність понять «клас», «соціальна група», «страта», «соціальна стратифікація» в соціологічному розумінні.
63. Сутність процесу маргіналізації, його особливості в Україні.
64. Сутність процесу мотивації трудової діяльності. Особливості мотивації праці в Україні.
65. Сутність теорії соціальної стратифікації. Напишіть страти вищого класу.
66. Сутність теорій органіцизму та еволюціонізму Г. Спенсера.
67. Теорії сучасного (постіндустріального) суспільства.
68. Типи сімей у сучасному суспільстві. Наведіть приклади найпоширеніших типів сімей у вітчизняному соціумі.
69. Цінності праці. Види ціннісної орієнтації у сфері праці.
70. Шлюб як соціальний інститут, його основні форми.

Структурний підрозділ «Міжнародний фаховий коледж моди і дизайну»
ВНЗ «КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ ПРИКЛАДНИХ МИСТЕЦТВ»

Опорний конспект лекцій
З ДИСЦИПЛІНИ
«СОЦІОЛОГІЯ»

Спеціальність: 022 «Дизайн»
Напрям: 02 Мистецтво

ТЕМА № 1
Предмет та об'єкт соціологічної думки

Сутність соціології як науки

Намагання пізнати, осмислити суспільство, реалізувати своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. На цій хвилі й постала у 30-х роках XIX століття соціологія як наука про суспільство.

Соціологія (від лат. societas – суспільство і грецьк. Logos – знання, поняття, вчення; буквально – вчення про суспільство). Засновником соціології вважають французького вченого, філософа Огюста Конта (1798-1857), який ототожнював соціологію з суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство. Його філософія одержала назву – позитивізм. Позитивізм – це філософська течія, представники якої єдиним джерелом знання вважали емпіричні дані, заперечували пізнавальну цінність теоретичного мислення, філософських знань. Головне для позитивізму – відмова від абстрактних тлумачень суспільства, створення позитивної (ґрунтованої на досвіді людини) соціальної теорії, такої ж доказової та загальнозначущої, як і природничі теорії.

Соціологія – наука про розвиток і функціонування суспільства, соціальних відносин і соціальних процесів, механізмів і принципів їхньої взаємодії. Разом з тим, кожен з вчених по своєму трактує визначення поняття «соціологія» (табл.1).

Табл. 1

Автор	Зміст поняття «Соціологія»
Е. Гіденс	Соціологія – це вивчення соціального життя людини, груп людей та суспільств
П. Сорокін	Соціологія – це наука, яка вивчає поведінку людей, що живуть у середовищі собі подібних.
П. Бурд'є	Соціологія мусить діяти, виходячи з того, що людські істоти є водночас і біологічними індивідами, і соціальними агентами.
А. Кравченко	Соціологія – система наукового знання, яка пояснює основи поведінки людей як представників великих соціальних груп.
Г. Осипов	Соціологія вивчає суспільство як цілісну організовану систему соціальних зв'язків і відносин,

	інститутів, соціальних груп, які взаємодіють між собою, тобто соціальні структури суспільства.
Н. Смелзер	Соціологія, просто кажучи, - це один із способів вивчення людей. Соціологи прагнуть з`ясувати, чому люди поводять себе певним чином, чому вони утворюють групи, відправляються на війну, поклоняються комусь, одружуються, голосують, тобто все, що відбувається один з одним.

З’ясовуючи науковий статус соціології важливо розрізняти об’єкт і предмет соціології.

Об’єктом соціологічної науки (в широкому розумінні) є все суспільство в його цілісності і системності. Об`єктом дослідження соціології може бути все суспільство як системне ціле, а також окремі його елементи. Наприклад, великі і малі соціальні групи, особистість, організації і заклади, процеси і явища, різні сфери життєдіяльності людей.

Предметом дослідження соціології може бути певний аспект (сторона) реального об’єкта. *Предметом соціології* (в широкому розумінні) є соціальна сфера суспільства. Соціологія вивчає, перш за все, соціальну сферу життєдіяльності людей: соціальну структуру, соціальні інститути і відносини, соціальні якості особистості, соціальну поведінку, суспільну свідомість тощо.

Соціологічні закони і категорії

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв’язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, випадкове. Хоча насправді, всі вони зумовлені суспільними зв’язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю. Ці зв’язки називаються законами.

Соціальний закон – об’єктивний і повторюваний причинний зв’язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей.

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись в їх діяльності. Соціальні закони – відносно сталі систематично відновлювані відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовими колективами, суспільством і родиною,

суспільством і особистістю, містом і селом, соціальною організацією та особистістю.

Соціальні закони не створюються свідомо членами суспільства або групами, як, наприклад, юридичні закони. Вони є об'єктивними, оскільки нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі. З соціальними законами люди стикаються постійно. Вони підпорядковуються їх дії або намагаються їх уникнути, пристосувати свою поведінку до них чи протестувати проти них.

Як і всі інші науки, соціологія має свою *систему категорій*. Під ними розуміють найбільш загальні поняття, які віддзеркалюють суттєві сторони предмета науки, розкривають механізм прояву законів і закономірностей, які нею визначаються. Понятійно-категорійний апарат соціології охоплює: загальнонаукові соціологічні категорії (суспільство, соціум, соціальна система); безпосередньо соціологічні категорії (соціальний інститут, соціальна організація, соціальні норми, соціальні цінності); категорії дисциплін, суміжних з соціологією (економічна соціологія, соціологія політики, соціологія культури).

Соціологічна практика виділяє дві групи соціологічних категорій:

- категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру, з виокремленням основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії, як «особистість», «соціалізація», «соціальна група», «соціальна спільнота», «соціальний клас», «соціальна діяльність», «соціальний контроль» та інші;
- категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни, особливості його розвитку. Серед них такі категорії, як «соціальний процес», «соціальна зміна», «соціальна трансформація», «соціальний рух», «соціальна мобільність», «соціальний розвиток» та інші.

Однією з головних категорій соціології, є категорія «соціальне». Адже, соціологія вивчає саме соціальні відносини, соціальні процеси тощо. Соціальне (соціальні відносини, соціальна сфера) виникає в процесі взаємодії людей з метою задоволення їх життєвих потреб: в їжі, одязі, житлі, безпеці, продовженні роду, духовному розвитку, творчості тощо. В результаті взаємодії (багаторазового повторення тих чи інших сумісних дій) виникають і утверджуються соціальні статуси і ролі, напрацьовуються цінності і норми, утворюються соціальні інститути, формується соціальна система суспільства чи соціальної спільноти.

Соціальне – це сукупність тих чи інших властивостей і особливостей, які виявляються в конкретних умовах між індивідами і спільностями в процесі сумісної діяльності (взаємодії). Категорія «соціальне» тісно пов'язана з категорією «соціальні відносини».

Соціальні відносини – самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті. Багатоманітність соціальних відносин є своєрідним відображенням суспільного життя, наслідком впливу на них конкретної суспільної діяльності, що надає їм специфічних відтінків. Розвиток соціальних відносин у кожній конкретній сфері породжує відповідні суперечності, вирішення яких і становить сутність процесу соціального розвитку.

Соціологія в системі суспільних наук

Усі науки, які вивчають різноманітні аспекти життєдіяльності суспільства і людини, завжди передбачають і соціальний аспект, тобто закони та закономірності, які виявляються в певній сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей. Соціологія як система знань не може розвиватися і реалізовувати свої функції, не взаємодіючи з іншими науками.

У системі суспільних наук соціологія досить тісно стикається з філософією. Але, на відміну від філософії, соціологія розглядає конкретні факти, користуючись при цьому об'єктивними даними.

Також соціологія досить тісно взаємодіє з історією. Однак, історія вивчає минуле суспільства, його розвиток у хронологічному порядку (послідовності), тоді як соціологію цікавлять сучасні проблеми, які актуальні сьогодні.

Соціологія взаємодіє й з економічними науками, оскільки розвиток суспільства, його благополуччя більшою мірою залежить від матеріальних благ, від відносин, які склалися в процесі виробництва.

Як відомо, суспільство неможливо пізнати без знання політичних структур, що у свою чергу говорить про зв'язок соціології з політологією. Соціологія вивчає політичні проблеми суспільства в рамках дисципліни – соціологія політики.

Вивчаючи особливості суспільства, його інститутів, соціологія опирається на дані правових наук, де центральним є юридичні норми які регулюють і закріплюють соціальні відносини та соціальну поведінку людей в колективі, в суспільстві.

Вивчаючи поведінку особистості в суспільстві соціологія опирається на психологічну науку. Але, якщо деякі психологи розглядають поведінку людей з точки зору впливу хімічних речовин мозку на настрій і емоції, більшість соціологів ці чинники не ураховують, їх в більшій мірі цікавить вплив соціокультурного середовища та відповідних соціальних чинників на поведінку.

Соціологія використовує деякі математичні методи, які використаються для обробки даних досліджень і статистики.

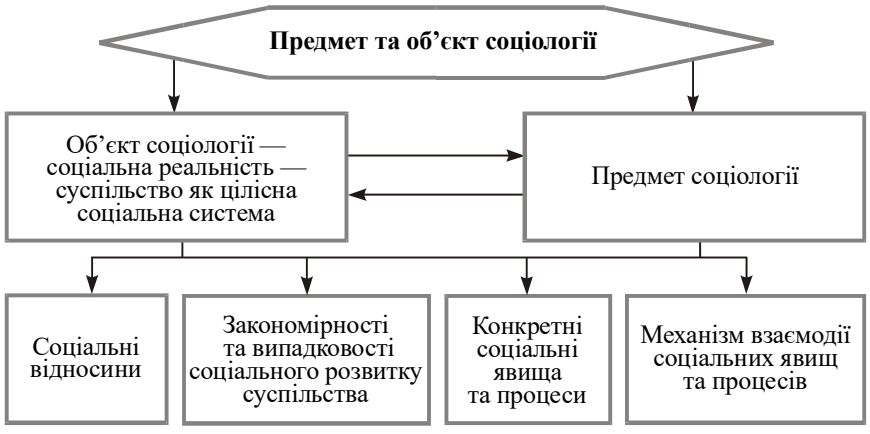
Соціальна робота також взаємодіє із соціологією, але їхні цілі різні. Головне завдання соціології – проведення досліджень в соціальній сфері шляхом

розробки і перевірки теоретичних моделей для пояснення різноманітних суспільних явищ, тоді як призначення соціальної роботи – пом`якшувати та в деяких випадках вирішувати гострі соціальні питання. Тобто соціологія вивчає проблему, а соціальний працівник усуває.

В професійній діяльності соціолог використає понятійний апарат етичної науки. Адже діяльність, яка пов'язана з вивченням суспільства, а особливо шляхом проведення конкретних соціологічних досліджень, обов'язково повинна спиратися на етичні норми, правила, цінності.

Економіка, політологія, право – це науки, кожна з яких має справу лише з однією сферою соціокультурного простору: економіка – з економічними відносинами, політологія – з політичними, а правові науки – з правовими відносинами. Соціологія ж досліджує всі соціальні процеси: і економічні, і правові, і релігійні, і політичні, і етичні та інш. Вона аналізує суспільство в єдності всіх його сторін, областей і сфер, весь соціокультурний простір.Якщо економічна наука вивчає тільки «економічну людину», проблеми зайнятості в процесі виробництва; політологію цікавить участь людини в політичних процесах і акціях; релігієзнавство вивчає людину релігійну в її відносинах з Богом, то соціологія розглядає людину соціальну як цілісну істоту, одночасно і політичну, і економічну, і творчу, і раціональну, і ірраціональну, тобто у всіх її аспектах. Соціологія вивчає суспільство крізь призму діяльності людини.

Схеми до теми 1

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ ЗАКОНІВ

- Закони, що встановлюють зв'язок між соціальними явищами
- Закони, що фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами
- Закони, що констатують співіснування соціальних явищ
- Закони, що стверджують можливість або ймовірність зв'язків між соціальними явищами
- Закони, що обумовлюють тенденції соціального розвитку та зміни структури соціального об'єкта

ТЕМА № 2.

Основні етапи розвитку та тенденції розгортання соціологічної науки

Протосоціологічнийперіод у формуванні соціологічних поглядів

Протягом всієї цивілізації люди цікавилися розвитком суспільства, зокрема такими питаннями – що таке людина, в чому полягає сенс життя, як раціонально організувати сумісне життя і працю. Вже у міфах та епосі відображалася картина людського буття, але це відображення носило поза науковий характер.

З появою філософії уявлення про суспільство набувають наукового характеру. Але спеціальної науки про суспільство не було. Тому вчені у розвитку соціології виділяють передісторію (протосоціологічний період) – це період, коли самостійної соціологічної науки не було та безпосередньо період, пов'язаний із виникненням та подальшим розвитком соціології як самостійної науки.

В рамках протосоціологічного періоду можна виокремити наступні етапи: античний період; період середньовіччя; епоха Відродження; епоха Просвітництва.

Античний період охоплює період до нашої ери. Характерні риси цього періоду відбиті в політико-соціальних навчаннях древніх Єгипту, Індії, Китаю, Рима, Греції. Політична й соціальна думка розвивалася на основі релігійноміфологічної свідомості. Розповсюдженими тоді були міфи про природу, про виникнення Землі, сонця. Зі зменшенням залежності людини від природи, починається поступовий перехід від міфологічного сприйняття дійсності, до інших форм сприйняття світу, центральне місце, серед яких займає епос (думи, повісті, пісні). Поступовий розвиток суспільства, соціальний й історичний прогрес, породжує нові форми суспільної думки, нову форму пізнання дійсності – філософію (Аристотель, Платон, Цицерон, Конфуцій).

Основним джерелом знань про природу, людину *в період Середньовіччя* виступає релігія, що витісняє розвиток науки. Одним з мислителів того часу, був релігійний діяч Фома Аквінський (1225-1274). Він вибудовує ідеальну, на його погляд, систему порядку: Народ – власник (хазяїн) – закон людський – закон природний – закон божественний – закон вічний.

Епоха Відродження стала своєрідним синтезом культури, філософських і політичних вчень античності й середньовіччя. Ідеї гуманізму (повага до людини, визнання його прав, необхідність у гармонійному розвитку) були домінуючими в той час. Пожвавлення інтересу до філософських поглядів античності, зокрема до поглядів Аристотеля, Платона та ін., мало не стільки пізнавальний характер, скільки виражало прагнення, розвиваючи їх, застосувати до нових історичних реалій.

Представники: англійський філософ, юрист Томас Мор (1478-1535) у своїй роботі «Утопія» ідеальне суспільство бачить в обов'язковій роботі для всіх;

найвища цінність такого суспільства – людина; у такому суспільстві відсутня нерівність. Причиною всіляких пороків вважає приватну власність й девіантну поведінку людей.

Італійський філософ Томазо Кампанелла (1568-1639) представляв ідеальну державу, суспільство як «Місто сонця». Як і Платон, вважав за необхідне регулювати народжуваність, а також приділяти увагу вихованню дітей.

Англійський філософ Френсис Бекон (1561-1626) джерелом права й справедливості вважав не Бога, а природний закон. Люди повинні поєднуватися за принципом справедливості – не робити іншому того, чого не бажаєш собі.

Інші представники: Ніколо Макіавеллі, Томас Гоббс, Дж. Локк (теорія суспільного договору) та ін.

Епоха Просвітництва ознаменувалася появою величезної кількості теорій про розвиток і функціонування суспільства. Клод Адріан Гельвецій, Дени Дідро, Жан Жак Руссо починають аналізувати структуру суспільства, визначати джерела появи нерівності, роль релігії в соціальних процесах та ін.

Отже, вчені виокремлюють три групи факторів (передумов), які сприяли процесу виникнення сучасної соціології:

1. Соціально-економічні фактори, в число яких входять такі, як індустріальна революція, ринок вільної праці, урбанізація, розвиток торгівлі й багато чого іншого.

2. Соціально-політичні фактори, серед яких – новий соціальний порядок, панування буржуазних верств, влада капіталу, державна бюрократія, демократизм та інше.

3. Інтелектуальніфактори, такі як філософські ідеї Відродження, Просвітництва з їхніми духовними орієнтирами – гуманізмом, з домінантами прогресу, свободи особистості, наукового знання й багато чого іншого.

Класичний період в соціології

Початок класичного періоду характеризується безпосередньо появою на початку XIX століття нової науки – соціології. Засновником соціології вважають французького вченого, філософа, соціолога *Огюста Конта* (1798-1857). Соціологія розглядалася їм як наука, близька до природознавства. О. Конт не тільки вводить новий термін, але і розробляє систему соціологічного знання, визначає предмет, структуру, способи пізнання і можливості нової науки. Він вважав, що саме соціологія здатна подолати стан анархії і хаосу, в якому знаходяться цивілізовані країни, але це повинна бути позитивна наука, заснована на достовірних дослідницьких даних.

Основна наукова праця О. Конта «Курс позитивної філософії» була опублікована в 1830-1842 р.р. Створюючи свою позитивістську концепцію,

О. Конт спочатку позначає суспільну науку як «соціальна фізика», а вже пізніше «соціологія».

О. Конт ділить соціологію на 2 частині: соціальну статику, що розглядає суспільство як єдине ціле, вивчає умови його функціонування; і соціальну динаміку, що вивчає процеси суспільних змін, закони розвитку соціальних систем.

В розумінні закономірностей розвитку природи й суспільства О. Конт виокремлює наступні стадії («закон трьох стадій»):

1) Теологічна, де домінує релігійно-міфологічна свідомість;

2) Метафізична – наукові дослідження мають абстрактний характер через слабкий розвиток науки;

3) Позитивна, де на зміну двом першим приходять позитивні знання, наукові дослідження у вивченні законів природи й життя людей.

Огюст Конт вперше обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і можливість пізнання законів його розвитку. Він визначив соціологію як особливу науку про суспільство, об'єктивність і універсальність якої забезпечують емпіричні дослідження. Кажучи про значення соціологічної системи О. Конта, необхідно відзначити, що його принципи і орієнтири були закладені в основу численних напрямів і шкіл західної соціології XIX століття.

«Позитивна» соціологія знайшла свій подальший розвиток у працях англійського вченого *Герберта Спенсера* (1829-1903). Він є одним із засновників органічного (біологічного) напрямку в соціології. Спенсер порівнював суспільство з біологічним організмом, кожний «орган» (соціальний інститут) якого виконує певну функцію і тим самим сприяє функціонуванню всього суспільства. Проте, таке порівняння, за Спенсером, не означає повного ототожнення живого і соціального організмів. Розвиваючи ідеї «органічної» соціології, Спенсер вважав, що в біологічному організмі «частини» (окремі органи) існують заради «цілого», а в соціальному організмі – «ціле» (суспільство) існує для блага своїх «частин» (окремих членів суспільства).

Структура суспільства (соціального організму) в ході свого еволюційного розвитку ускладнюється: зростає чисельність населення, з'являються нові види діяльності, виникають нові соціальні інститути, окрема особистість стає більш самостійною, незалежною від суспільства. Як прибічник теорії соціального дарвінізму, Спенсер вважав, що економічна конкуренція в промисловому типі суспільства виконує роль природного добору, в результаті якого виживають найбільш пристосовані та обдаровані. При цьому соціальні революції він розглядав як хворобу, як явища, що руйнують єдність соціальної системи.

Принципово інших поглядів на соціально-політичний розвиток суспільства притримувався *Карл Маркс* (1818-1883). В основу свого вчення він заклав

розроблений ним принцип історичного матеріалізму, згідно якого розвиток суспільства детерміновано існуючим способом виробництва та рівнем розвитку економічної системи. Історія, аз Марксом, є об`єктивний процес зміни суспільно-економічних формацій (від нижчих до вищих) в результаті класової боротьби та соціальних революцій.

Маркс зробив значний внесок у становлення і розвиток соціологічної науки. Їм було всебічно проаналізовано соціальну структуру сучасного йому капіталістичного суспільства, виявлено роль економічних факторів у розвитку соціально-політичних відносин, дано визначення таких понять, як «клас», «соціальна верства», «класова боротьба» тощо.

Класичний етап розвитку соціології пов'язаний і з іменем *Еміля Дюркгейма* (1858-1917), якого вважають творцем сучасної соціологічної науки. Згідно Дюркгейму, для того, щоб соціологія стала наукою, вона повинна вивчати соціальні факти. Під фактом він розуміє реальність, яка вивчається.

Подібно іншим фундатором соціології, Е. Дюркгейм займався аналізом змін, які відбувалися в суспільстві. Він прагнув розглянути ці зміни з точки зору розвитку розподілу праці як частини процесу індустріалізації. Дюркгейм вважав, що розподіл праці значно підвищує роль релігії як основи соціального зв'язку. В міру посилення розподілу праці люди стають все більш залежними один від одного, оскільки їхні потреби задовольняються в результаті роботи інших людей. Дюркгейм відзначав, що процеси в сучасному світі стали настільки швидкоплинними та інтенсивними, що не всі люди здатні включитися до них. Традиційний порядок і моральні норми, що підтримуються релігією, розвиваються в результаті швидких соціальних змін. В суспільстві з'являються все більше людей, які живуть без цілі і змісту, які відчувають свою незатребуваність. З цим процесом Еміль Дюркгейм зв'язує поняття «аномія», яке трактує як відчуття незадоволеності людини своїм життям, усвідомлення безцільності свого існування, що провокується певними соціальними умовами.

Велику увагу Дюркгейм надавав проблемам самогубства. Він розглядає самогубство як дію людини, викликану незадоволеністю життя (нещастям), як соціальний факт, який породжується соціальним середовищем. Самогубство тлумачиться як своєрідна аномія.

За Дюркгеймом, соціологія займає центральне місце серед суспільних наук. Тому її завдання полягає не тільки в тому, щоб вивчати соціальні факти, але і бути теоретико-методологічною основою для дослідження різних областей соціального життя.

Соціологічну систему *Макса Вебера* (1864-1920) історики відносять до перших систем так званої гуманістичної соціології. Вебер розробив власну соціологічну теорію «розуміючу соціологію». На думку Вебера, соціологія

повинна бути надкласовою, об’єктивною, корисною для всіх, служити однаково всім.

Наукові інтереси Вебера розповсюджені далеко за межами соціології. Він написав роботи з економіки, права, філософії, новітньої історії та соціології. Значний внесок зробив в соціологію релігії (порівнюючи релігійні системи Індії і Китаю з релігійними системами Заходу, він дійшов висновку про те, що певні аспекти християнської віри суттєво вплинули на розвиток капіталізму). Свої погляди він висловив у відомій праці «Протестантська етика і дух капіталізму». Одним із важливих досліджень Макса Вебера є робота по вивченню бюрократії, що описується як великомасштабна організація, в якій існує розподіл службовців на ранги. Відомий він і як засновник соціології політики. Ним був запропонований власний понятійний апарат. Він ввів до наукового обігу поняття соціальної дії, соціальних відносин, соціальної поведінки, легітимного порядку, вважаючи, що ці поняття складають «корпус» основних соціологічних категорій.

Веберевські ідеї використовуються в сучасних концепціях соціології культури, науки, політики, права, управління, економічної і політичної соціології, теорії соціальної стратифікації, соціальних інститутів, конфліктів і змін.

Основні напрямки сучасної соціології

Серед напрямків сучасної соціології можна відзначити наступні: структурний функціоналізм; теорія соціального обміну; символічний інтеракціонізм; психоаналітичні теорії; теорії конфлікту та ін. Всі перераховані вище теорії являють собою своєрідні моделі розвитку й функціонування суспільства. Розглянемо кожну з них більш детально.

Структурний функціоналізм. Засновниками структурного функціоналізму є ТолкоттПарсонс і Роберт Мертон. Головним завданням соціології є вивчення механізмів і структур, які забезпечують стабільність соціальної системи. Стабільність соціальної системи в суспільстві підтримується завдяки ієрархічно впорядкованій структурі й функціям якими наділені кожний з елементів структури.

Таким чином, соціальна система повинна забезпечити:

- раціональну організацію й розподіл матеріальних і культурних ресурсів, для досягнення своїх цілей;
- позначення основних цілей і підтримку процесу їхнього досягнення;
- забезпечити процес соціалізації індивідів;
- система повинна мати певну організацію, що буде стежити за порядком.

Як бачимо, велика увага приділялася проблемі соціального порядку. Однак Р. Мертон доповнив теорію, звернувши увагу на те, що суспільство як «живий

організм» не може функціонувати ідеально. Тому він звернув увагу на «дисфункції» – те, що заважає соціальному порядку.

Теорія соціального обміну. Засновник – Джордж Хоманс. Представники цієї концепції розглядають обмін різними видами діяльності як основу суспільних відносин. Відповідно до цієї теорії люди взаємодіють між собою на основі аналізу власного досвіду. Дж. Хоманс уважає, що взаємодія людей можна зрозуміти на основі принципу заохочення й покарання.

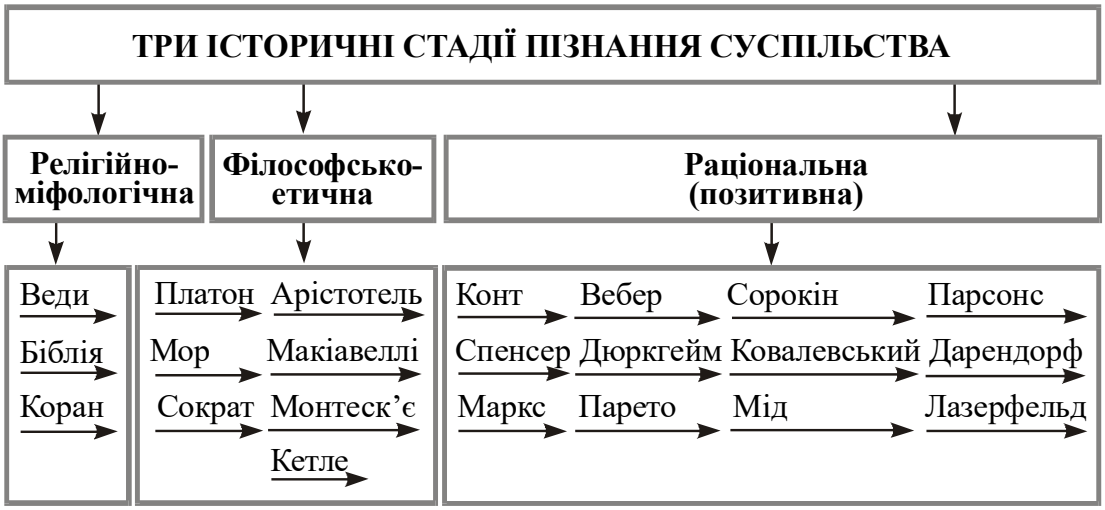
Символічний інтеракціонізм. Засновник Джордж Герберт Мід. Головною особливістю концепції є аналіз соціальних взаємодій на основі символічного змісту. У рамках даної теорії важливим є значення символів, як необхідного способу для соціальних взаємодій. Головним символічним способом взаємодії є мова, жести, міміка.

Психоаналітичні теорії. Найяскравішою фігурою в розвитку психоаналітичних теорій є Зигмунд Фрейд. Теорія міжособистісного спілкування Фрейда заснована на тому, що в процесі взаємодії людей, відображається їхній дитячий досвід. Будучи дорослими, люди використають у різних життєвих ситуаціях поняття, засвоєні в дитячому віці.

Теорії конфлікту. Основні ідеї конфліктного підходу були сформульовані Карлом Марксом. Класова боротьба, відповідно до Маркса – це істотна чинність, що є основою соціального розвитку.

На Заході засновником даного напрямку вважають Р. Дарендорфа. Представники конфліктного напрямку розглядають конфлікт як рушійну й позитивну силу в розвитку суспільства.

Схеми до теми 2

Основні ідеї західноєвропейської соціології (XIX-XX ст.)

Автори	**Країни**	**Основні соціологічні ідеї**
Огюст Конт (1798-1857)	Франція	Засновник соціології позитивізму. «...Соціологія мусить бути точною наукою, як і природничі науки» (пояснювальна соціологія)
Карл Маркс (1818-1883)	Німеччина	Завдання полягає в тому, щоб не тільки пояснити світ, а змінити його шляхом революції
Герберт Спенсер (1820-1903)	Великобританія	Шлях розвитку: суспільна еволюція – поступові зміни…
Еміль Дюркгейм (1858-1917)	Франція	Основне завдання соціології – ретельне вивчення соціальних фактів
Макс Вебер (1864-1920)	Німеччина	Засновник «розуміючої» соціології, основна ідея – всезагальна раціональність

Основні наукові розробки американських соціологів		
Система, її автор	**Період розробки**	**Основна сутність концепції**
Система Тейлора *Ф. Тейлор (1856-1915)*	Рубіж XIX-XX ст.	Для підвищення ефективності виробництва необхідні: – раціоналізація управління; – наукова організація праці; – диференційоване матеріальне стимулювання
Теорія людських відносин *Е. Мейо (1880-1949)*	Рубіж 20-30-х років XX ст.	Необхідні не тільки матеріальні, а й психологічні стимули: – сприятливий моральний клімат; – урахування інтересів робітника; – задоволеність працею
Теорія ієрархії потреб *А. Маслоу (1908-1970)*	Середина XX ст.	При задоволенні різноманітних потреб людей існує певна черговість (ієрархія) потреб, поведінка індивіда в кожний даний момент визначається найбільш важливою потребою
Структурний функціоналізм *Толкотт Парсонс (1902-1979)*	Середина XX ст.	Соціальна система – це система дій дійових осіб: – соціальна дія можлива тільки за наявності іншої дійової особи; – взаємна орієнтація дійових осіб на ґрунті спільних цінностей; – соціальна система діє тоді, коли відбувається певна диферен- ціація соціальних ролей
Біхевіоризм *Дж. Уотсон (1878-1958)*	Кінець XIX-XX ст.	Поведінка людини будується за схемою *стимул – реакція*: змінюючи стимул, можна задавати певні реакції, управляти поведінкою людей, підтримувати гармонію у суспільстві

Розвиток соціологічної думки в Україні		
Українські автори та твори	**Період теоретич-них розробок**	**Основні соціологічні ідеї**
Іларіон – «Слово про закон і благодать»; *Нестор* – «Повість временних літ»; *Володимир Мономах* – «Повчання»	Київська Русь XI-XIII ст.	• Самостійність Русі, її захист • Єдність та незалежність Русі • Моральні принципи, настанови • Взаємна допомога у боротьбі з ворогами • Місце та роль держави
Д. Наливайко, І. Вишенський, П. Могила, Ф. Прокопович та інші	Запорізька Січ. Визвольна боротьба XV-XVII ст.	• Демократизм, справедливість • Турбота про соціальний розвиток освіти, виховання • Самостійність та незалежність України • Національний патріотизм • Завдання держави: забезпечення потреб людини
Г. Сковорода (1733-1794) та інші	XVIII ст.	• Рівність між людьми • Права людини на щастя та свободу • Виховання людини через самовиховання • Самореалізація індивіда через «сродну працю»
М.П. Драгоманов (1841-1895), *І.Я. Франко* (1856-1916) та інші	Початок XX ст.	• Рівність та справедливість • Конституційне право людини та суспільства • Самоврядування • Прогнозування соціально-демографічного розвитку • Національне визволення
М.С. Грушевський (1866-1934) – «По- чатки громадянства (генетична соціологія)»	Початок XX ст.	• Сутність суспільства та його генеза • Трансформація суспільства від традиційних форм до індустріальних • Спеціалізація праці та перетворення людини • Якісні характеристики українсь- кої нації

		• Необхідність незалежної, національної церкви

ТЕМА № 3
Структура і функції соціологічної системи знання

Структура соціології

Соціологія, як і будь-яка інша наука, має свою структуру, що зумовлено її змістом та завданнями. Передусім самі соціологічні знання мають три основних рівні:

- фундаментальні соціологічні теорії;
- теорії середнього рівня;
- емпіричний (див. схему 1).

Визначивши соціологію як науку, можна перейти до окреслення її внутрішнього устрою або структури. Будь-який об'єкт світу має свою структуру. *Структура – це внутрішня форма організації системи*. Термін походить від латинського STRUCTURA – порядок, побудова, розміщення, її визначають також як сукупність стійких зв'язків частин об'єкта, що забезпечує його цілісність. Отже, соціологія як наука і як певна цілісність теж має свою структуру. У підручниках із соціології наводяться схеми структур, кожна з яких будується за різними ознаками.

Не викликає сумніву необхідність поділу соціології на *макро-* та *мікросоціологію.*

Перша вивчає загальні закономірності функціонування та розвитку соціуму як цілого, *а друга* – соціальні явища та процеси через призму дії і взаємодії людей, їх поведінки. У центрі її уваги – особистість.

Термін «мікросоціологія» ввів Г.Д. Гурвич, він позначив ним прикладний напрям соціології, який вивчає взаємовідносини особистості у малих групах. У сучасній соціології виділяють ще й соціологів середнього рівня (мезосоціологів), яка спрямована на вивчення взаємодії окремих структурних частин соціальної системи. Як бачимо, у цьому поділі знаходить вираз співвідношення загального, особливого та одиничного: людство – макрорівень, соціальні спільності – мезорівень, індивід – мікрорівень.

Соціологічні знання – це єдність теорії та соціальної практики. Теорії та концепції, розроблені на найвищому рівні у сфері формування знань про соціальну реальність, становлять теоретичну фундаментальну соціологію.

Спеціальні соціологічні теорії, або теорії середнього рівня, вивчають закономірності та випадковості розвитку й відтворення окремих соціальних спільностей (соціологія міста, села, етнічної групи, демографічної групи тощо). До середнього рівня належать галузеві теорії, що розкривають закономірності, випадковості та механізми життєдіяльності соціальних спільностей в окремих сферах (соціологія праці, соціологія освіти, соціологія побуту, економічна соціологія, соціологія управління тощо), та теорії, що аналізують окремі

елементи соціального механізму (теорії комунікації, соціальної активності, соціологія організацій тощо).

Емпірична соціологія вивчає, аналізує та узагальнює соціальні факти. Вона використовує методи конкретних соціологічних досліджень (опитування, спостереження, аналіз документів).

Між різними рівнями соціального знання немає абсолютної межі. Теоретичні та емпіричні знання тісно пов'язані між собою. Теоретичні знання необхідні для грамотного здійснення емпіричних досліджень, а емпірична соціологія забезпечує теоретичні розробки перевіреними й узагальненими соціальними фактами.

Засновник соціології О. Конт поділяв соціологію на соціальну статику і соціальну динаміку.

П. Сорокін поділяв соціологію на 4 категорії:

- соціальну аналітику – загальне вчення про суспільство, його будову;
- соціальну механіку – вчення про закономірності соціальних явищ, процеси у суспільстві;
- соціальну генетику – вчення про еволюцію суспільного життя, походження і розвиток суспільства;
- соціальну політику – прикладну соціологію, метою і головним завданням якої є поліпшення життя людей шляхом вдосконалення суспільства.

В останній повинно відбиватися саме те, заради чого існує соціологія, – розробка рекомендацій для покращання життя людей. Без цієї основної мети соціологією не варто було б займатися.

Усі елементи даної структури взаємодіють між собою, тому знання, отримані в кожній з вказаних частин, впливають на знання в іншій. Разом з тим, така структура не суперечить існуванню теоретичного й емпіричного рівнів дослідження: соціальну аналітику, механіку і генетику можна розглядати як теоретичний рівень, а соціальну політику – як емпіричний (практичний).

Якщо соціальна аналітика, генетика і механіка як елементи теоретичного знання про суспільство взагалі, впливають на виробітку практичних заходів щодо вдосконалення конкретного суспільства (соціальну політику), то тут існує і зворотний зв'язок, коли ця практика вносить свої корективи у теорію. Крім того, дана структура універсальна і може виступати як структура конкретного дослідження. Адже, перш ніж виробити певні практичні рекомендації, вивчаючи певне явище або процес, треба розглянути історію його виникнення (соціальна генетика), проаналізувати його складові (соціальна аналітика) та дослідити їх функціонування (соціальна механіка).

Залежно від рівня дослідження соціологію поділяють на теоретичну та емпіричну, фундаментальну та прикладну. Можна поділити соціологію на загальну, яка вивчає суспільство в цілому, і галузеву, яка вивчає соціальні відносини в конкретній сфері діяльності суспільства. На сьогоднішній день у соціології виокремлюються більше 40 різних галузей.

Основні функції соціології

Різноманітність зв'язків соціології із життям суспільства, її суспільне призначення визначаються насамперед тими функціями, які вона виконує. Функції (від лат. функсіо – виконання, призначення) соціологічної науки ззовні такі самі, як і в інших суспільних науках, але їх змісту кожної науки свій.

Зміст, рівні та завдання соціології визначають її функції. Функції соціології як науки – це виконання притаманних їй завдань для створення соціологічних теорій і концепцій, а також забезпечення соціального розвитку й удосконалення соціальних відносин суспільства.

Теоретична функція полягає у поповненні та збагаченні соціологічного знання, в розробці концепцій, теорій, ключових понять і категорій цієї науки на основі дослідження соціальної дійсності. Збагачення наукового соціологічного знання відбувається як на основі вдосконалення теоретичної соціології, так і на базі розвитку спеціальних і галузевих соціологічних теорій, а також зв'язаних з ними досліджень емпіричної соціології.

Описуючи, систематизуючи, нагромаджуючи дослідницький матеріал у вигляді аналітичних записок різних наукових звітів, статей, книг соціологія здійснює описову функцію.

Здобуваючи і накопичуючи знання про закони і закономірності функціонування і розвитку історично визначених соціальних систем про різні сфери суспільного життя, всі його складові частини соціологія тим самим реалізує пізнавальну функцію.

*Інформаційн*а функція – це збирання, концентрація соціологічної інформації, одержаної у результаті проведення досліджень. У великих соціологічних центрах вона нагромаджується в так званих банках соціологічної інформації, її використовують органи управління, засоби масової інформації.

Прогностична функція полягає у соціальному прогнозуванні. Соціологічні дослідження завершуються обгрунтуванням коротко або довгострокового прогнозів досліджуваного об'єкта.

Критична функція соціології тісно взаємозв'язана з її прогностичною і гуманістичною функціями. На підставі аналізу і розвитку соціальних систем соціологія не тільки виробляє практичні рекомендації щодо їх вдосконалення. Вона також конструює й можливі технології їх прогреса, формує соціальні

ідеали, розробляє програми соціального розвитку, підпорядковуючи все це реалізації інтересів людини.

Реалізуючи критичну функцію, соціологія, з одного боку, обґрунтовує і показує все те позитивне, що можна і треба зберігати, зміцнювати, розвивати й використовувати, з іншого – виявляє і висвітлює те, що є негативним, віджилим, що справді вимагає радикальних змін або повного усунення із суспільного життя.

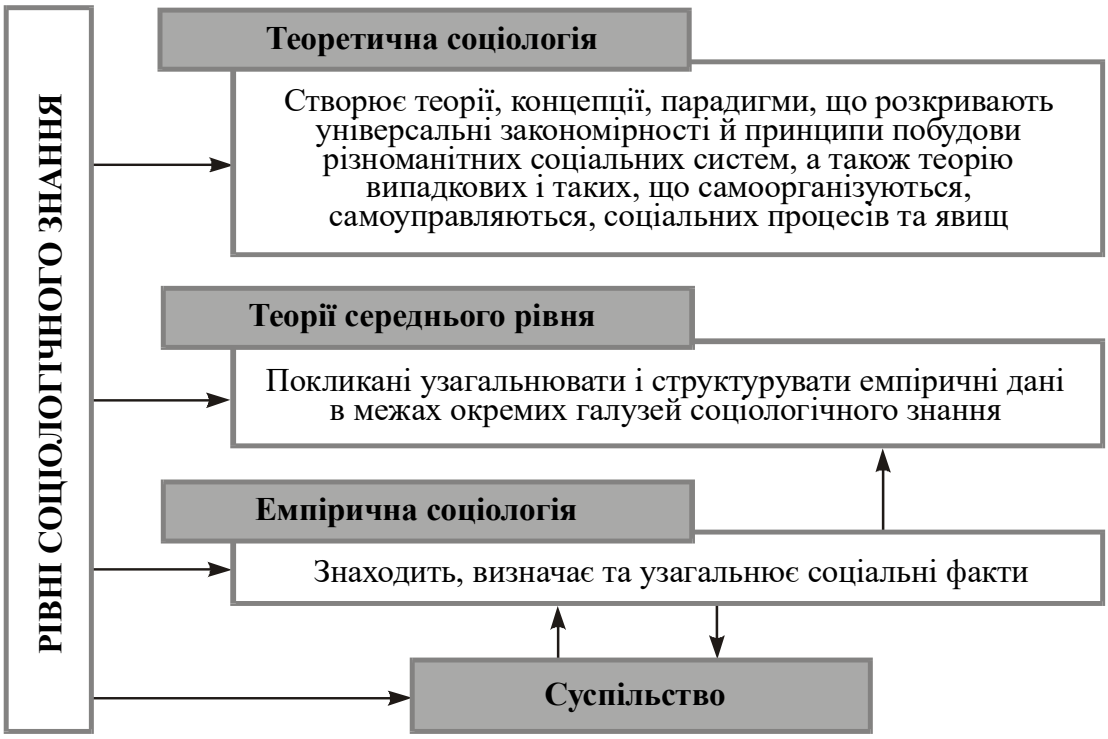
Сутність *перетворювальної* функції полягає у тому, що висновки, рекомендації та пропозиції соціологічної науки слугують основою для вироблення та прийняття рішень.

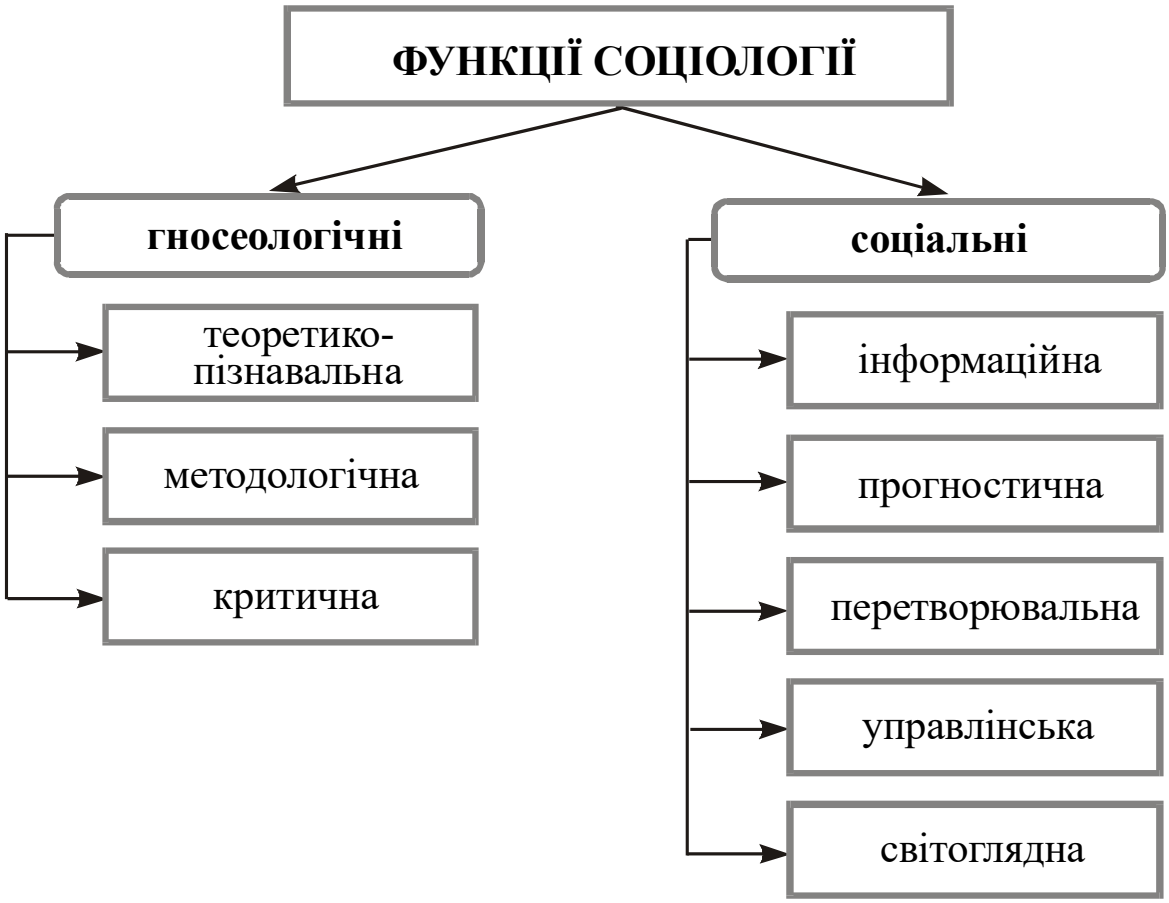
Управлінська функція соціології – це вироблення соціального механізму впровадження у практику рішень щодо функціонування, розвитку й удосконалення соціальних відносин. Ця функція забезпечує ефективну діяльність органів соціального управління та конкретних керівників. Відсутність або ігнорування соціального механізму реалізації управлінських рішень призводить до зниження ефективності соціального управління або до його втрати, що є основною причиною тяжких наслідків розвитку суспільства.

Світоглядна функція соціології виявляється у використанні справді конкретних вивірених кількісних та якісних показників і фактів соціального життя людини і суспільства, що тільки й здатні переконати в чомусь сучасну людину, сформувати в її свідомості не тільки систему знань про суспільство, а й розуміння своїх власних місця, ролі та відповідальності в даному суспільстві. Саме тому світоглядна функція соціології є, в основному, соціологічною.

Соціологія як наука виконує цілу низку інших допоміжних функцій у життєдіяльності людини, сім'ї, національних груп, суспільства загалом.

Схеми до теми 3

ТЕМА № 4
Соціальні інститути й організації.
Соціальні процеси, види і шлях їх пізнання

Соціальні інститути

Соціальний інститут (соціальна інституція – від лат. institution –улаштування, установлення) – певним чином організована, стандартизована йузгоджена форма суспільних відносин, орієнтована на задоволення соціальнозначимих потреб.

Соціальні інститути створюють можливість для задоволення потреб усіхсоціальних суб'єктів тим способом і в тому обсязі, які вважаються суспільством оптимальними і санкціонуються ним. Вони гарантують виконання необхідних функцій і виключення небажаних (з точки зору суспільства) форм соціальної поведінки, сприяючи безперервності та спадковості соціального життя. Соціальні інститути забезпечують інтеграцію і координацію дій соціальних суб'єктів, створюючи внутрішню стабільність соціального простору.

Види соціальних інститутів	
Формальні соціальні інститути відрізняються тим, що взаємодія між суб'єктами в них здійснюється на основі спеціально оформлених настанов, правил, норм, положень (військовий статут, кодекс честі, клятва Гіппократа тощо), а виконання певних обов'язків пов'язане з розподілом праці та професіоналізацією виконуваних функцій.	*Неформальні* соціальні інститути хоча й врегульовуються в своїй діяльності певними нормами та правилами, проте не відзначаються жорсткою регламентацією, а взаємовідносини в них не оформлені чітко у вигляді положень, статутів тощо. Прикладомможе слугувати дружба, якій властиві такі норми як довіра, прихильність тощо.

Функції та структурні елементи основних інститутів суспільства				
Інститути	*Функції*	*Основні ролі*	*Фізичні риси*	*Символи*
Сімейно-шлюбні	Турбота, виховання дітей	Батько, мати, дитина	Будинок, квартира, домашні речі	Обручки, заручини, контракт
Економічні	Добування їжі, одягу, житла	Роботодавець, найманий працівник, покупець, продавець	Фабрика, офіс, магазин	Гроші, торгівля, марка, реклама

Політичні	Підтримка законів, правил і стандартів	Законодавець, суб'єкт права	Громадські будівлі та місця	Прапор, кодекс, партія
Релігійні	Сприяння соборним відносинам та канонами, поглиблення віри	Священик, прихожанин	Собор, церква	Хрест, вівтар, Біблія
Освіта	Соціалізація людей, залучення до базових цінностей і практик	Учитель, учень, викладач, студент	Школа, коледж, університет, академія, підручник	Диплом, ступінь

Соціологія виділяє *явні* та *латентні* функції соціальних інститутів.

Явні функції соціальних інститутів

1. Закріплення та відтворення суспільних відносин.

2. Адаптаційна, що забезпечує пристосування до зміни умов внутрішньогота зовнішнього середовища як природного, так і соціального.

3. Інтегративна функція, забезпечує взаємозалежність, солідарність і згуртованість індивідів, що входять до складу соціальних інститутів.

4. Комунікативна, яка сприяє поширенню інформації не тільки в межахданого інституту (наприклад, наукової сфери), але й в усіх сферах суспільства, вусіх організаціях, інститутах, спільнотах.

5. Соціалізаційна функція відіграє вирішальну роль у формуванні тарозвитку особистості, в засвоєнні нею соціальних цінностей, норм, ролей, реалізації нею свого соціального статусу.

6. Функція врегулювання, тобто забезпечення соціальними інститутамивпроцесі свого функціонування взаємодії між індивідами та соціальними спільнотами через створення норм і стандартів поведінки, системи заохочень занайбільш ефективні дії, що відповідають нормам, цінностям, очікуваннямсуспільства чи спільноти, та санкцій (покарань) за дії, що не відповідають цимцінностям і нормам.

Латентні (приховані) функції – офіційно не заявлені, але фактично здійснювані функції соціального інституту.

Інституціалізація – процес виникнення, формування та розвиткусоціальних інститутів.

Етапи утворення соціального інституту:

1. Виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій, регулювання спільних цілей.
2. Поява соціальних норм і правил у процесі стихійної соціальної взаємодії, що здійснюється методом проб і помилок.
3. Поява процедур, пов'язаних з нормами і правилами. Інституціалізація норм і правил, процедур, тобто їх прийняття, практичне застосування.
4. Встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їхнього застосування в окремих випадках.
5. Створення системи статусів і ролей, які охоплюють усіх без винятку членів суспільства.

Соціальні організації

Соціальна організація (від лат. organize – повідомляю, влаштовую) – цільова структурована, ієрархізована група, створена для досягнення певної метиза допомогою раціональних засобів. Це сукупність індивідів, ролей та інших, систематично взаємопов'язаних елементів для досягнення конкретногорезультату.

Автор	Зміст поняття
К. Бернард	Вид кооперації, яка відрізняється від інших соціальних груп свідомістю, передбачуваністю та цілеспрямованістю
Г. Саймон	Співтовариство взаємодіючих людських істот з впорядкованими зв'язками усередині нього
М. Вебер	Раціональна система, що спрямовується на досягнення цілей
А. Етані	Соціальні групи, орієнтовані на досягнення взаємопов'язаних і специфічних цілей
Н. Смелзер	Складні взаємопов'язані ієрархічні соціальні системи, що утворюються для досягнення певних цілей

Основними елементами соціальної організації є:

- структура відповідно до статусів і ролей її членів;
- персонал, який забезпечує діяльність організації, досягненняпоставлених перед організацією цілей; технології, за якими діє організація.

Організації можуть бути *формальними*, дія яких регулюється певниминормативними актами (навчальний заклад, фірма), та *неформальними*, які створюються найчастіше самими її членами для задоволення власних інтересів (наприклад, коло друзів).

Типи організацій:

1. Добровільні асоціації.
2. Виробничо-господарські.
3. Кредитно-фінансові.
4. Науково-дослідні.
5. Заклади охорони здоров'я та соціального забезпечення.
6. Заклади культури та дозвілля для обслуговування населення.
7. Заклади правоохоронних органів.
8. Організації збройних сил.
9. Адміністративно-управлінські організації.

Соціальні процеси

Соціальний процес – послідовна зміна станів суспільства або його окремих систем.

Соціальний процес проявляється як рух у часі низки соціальних подій чи явищ певної спрямованості. У ньому діалектично поєднуються зміна і сталість, перервність і неперервність. Соціальна система не може існувати без процесу, що призводить до певних змін. Процеси відбуваються на різних рівнях соціальної системи: окремого індивіда, соціальної групи, організації, суспільства.

Найважливішими ознаками соціальних процесів є їх загальність та зв'язок із суб'єктом, який здійснює процес. Функціонування й розвиток суспільства відбуваються в різних формах соціальних процесів.

Можна здійснити класифікацію соціальних процесів за певними критеріями.

Зокрема, **за формами розвитку** соціальні процеси поділяють на такі види:

• спрямовані (передбачають певну мету або тенденцію у своєму русі). Вони є передбачуваними або явними. Наприклад, процес глобалізації, процес реформування економіки, створення єдиного європейського суспільства.

• не спрямовані (мають випадковий, хаотичний характер). Наприклад, емоційні сімейні конфлікти, мобілізації в соціальних рухах.

• зворотні (процеси, які викликають у системі певні зміни). Ці зміни можуть бути й радикальними, що може призвести до повернення у попередній стан. Наприклад, посилення девіантної поведінки людей в період економічної кризи.

Водночас слід пам’ятати про те, що повернення до попереднього стану не означає повну ідентичність системи: відновлюються лише основні структурні елементи, а другорядні можуть змінюватись назавжди.

• незворотні (відображають зміни, які не можна повернути). Наприклад, старіння людини, урбанізація населення.

• висхідні (передбачають розвиток системи, якщо цей розвиток істотний, то його ототожнюють з прогресом).

• низхідні (викликають негативні дисфункціональні зміни у системі, стан регресу).

• лінійні (поступові безперервні висхідні або низхідні зміни в системі).

• циклічні (періодичне повторення певних фаз розвитку системи). Наприклад, вибори та перевибори президента або парламенту. Такі процеси можна розглядати також як кругові.

• спіральні (являють собою висхідний або низхідний циклічний рух).

За ступенем загальності розрізняють:

• соціетальні процеси (глибокі процеси економічних, демографічних, екологічних та інших змін);

• загальні (функціонування таких соціальних інститутів, як системи управління, охорони здоров´я, освіти);

• особливі (адаптація, урбанізація).

За характером змін: еволюційні та революційні процеси.

За спрямованістю: прогресивні та реакційні процеси.

За змістом змін:

• співробітництво;

• суперництво;

• конкуренція;

• конфлікт;

• пристосування.

У реальному житті всі перераховані форми соціальних процесів можуть чергуватись, змінюючи один одного, або протікати паралельно. Можуть накладатись або протистояти один одному. При цьому, як правило, одні процеси є основою соціальних змін, а інші – залишаються нейтральними до цих змін. Вони можуть сприяти відновленню, збереженню, а не трансформації системи.

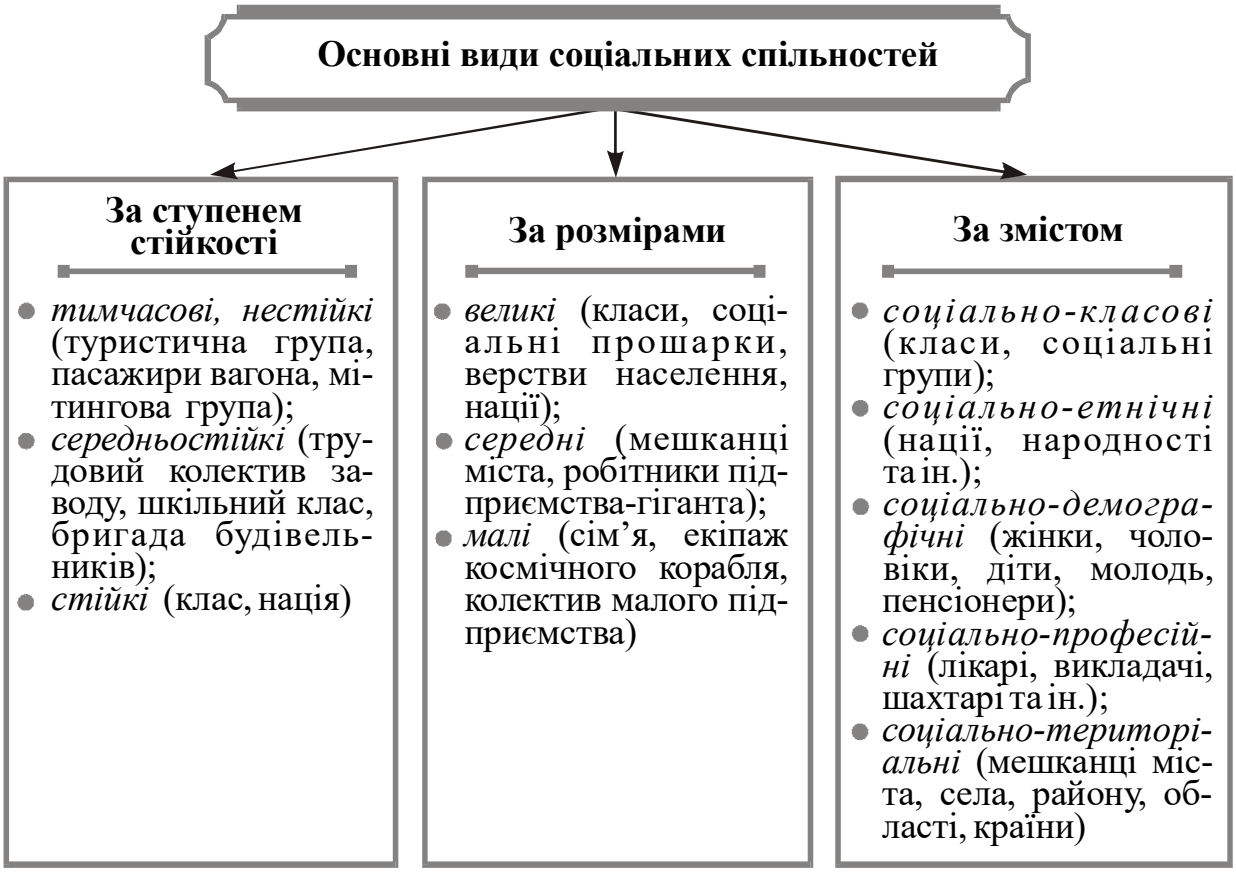
Конкретні взаємодії людей у сфері матеріального або духовного виробництва суспільства визначають особливості структури соціального процесу.

Структурно-організаційна впорядкованість процесу є його механізмом, за допомогою якого забезпечується перехід від однієї стадії до другої стадії процесу і здійснення його як певної цілісності. Сам же перехід від однієї стадії до іншої

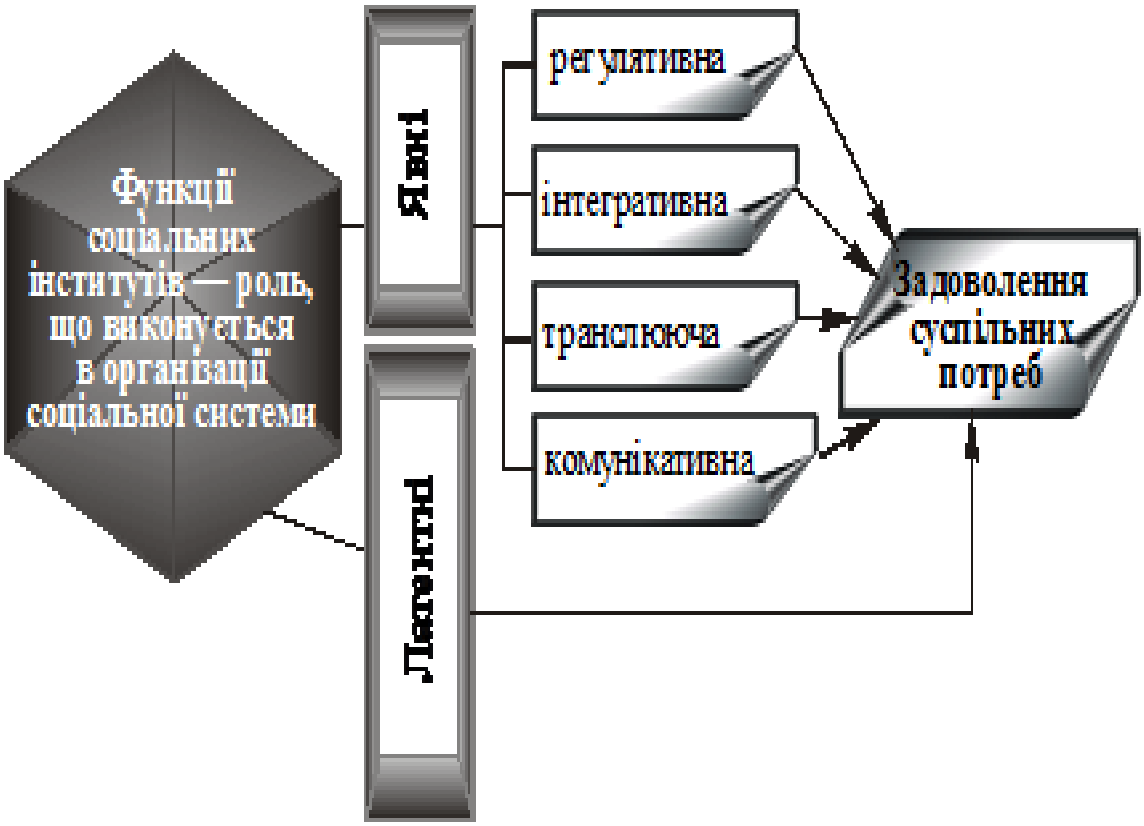
характеризується швидкістю, темпами і вектором, що вказує на висхідну або низхідну лінію розвитку.

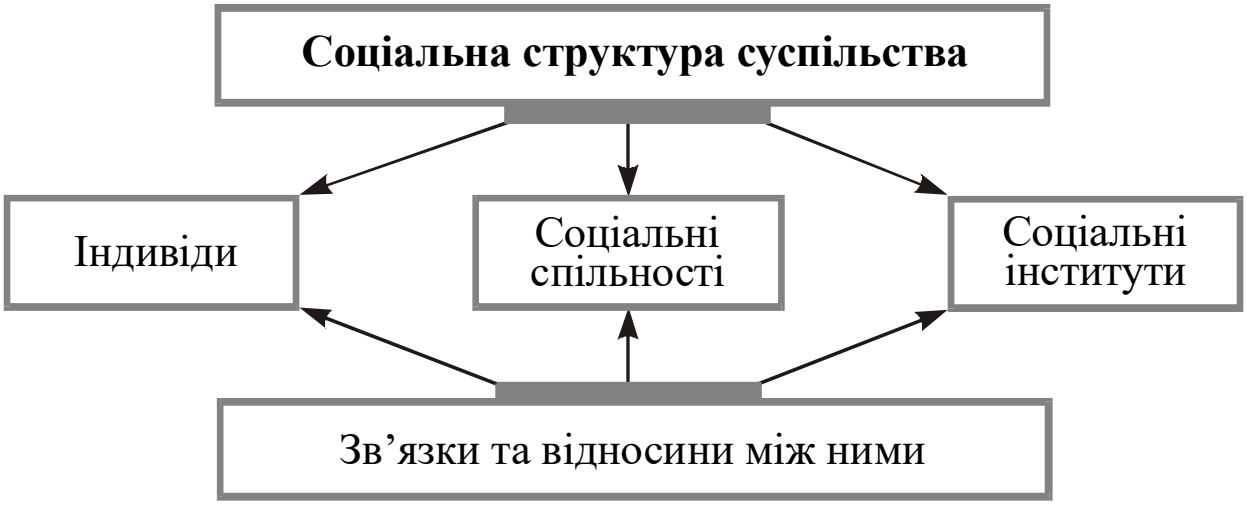
Реформування суспільних відносин потребує особливої уваги до чинників соціальних процесів, умов їх перебігу та спрямування, своєчасного виявлення застійних явищ, котрі гальмують процеси розвитку. Проведення широкомасштабних соціологічних досліджень всіх сфер суспільного життя є ефективним засобом з'ясування стану тих соціальних структур у суспільстві, які визначають характер, особливості й оптимальні умови соціальних процесів.

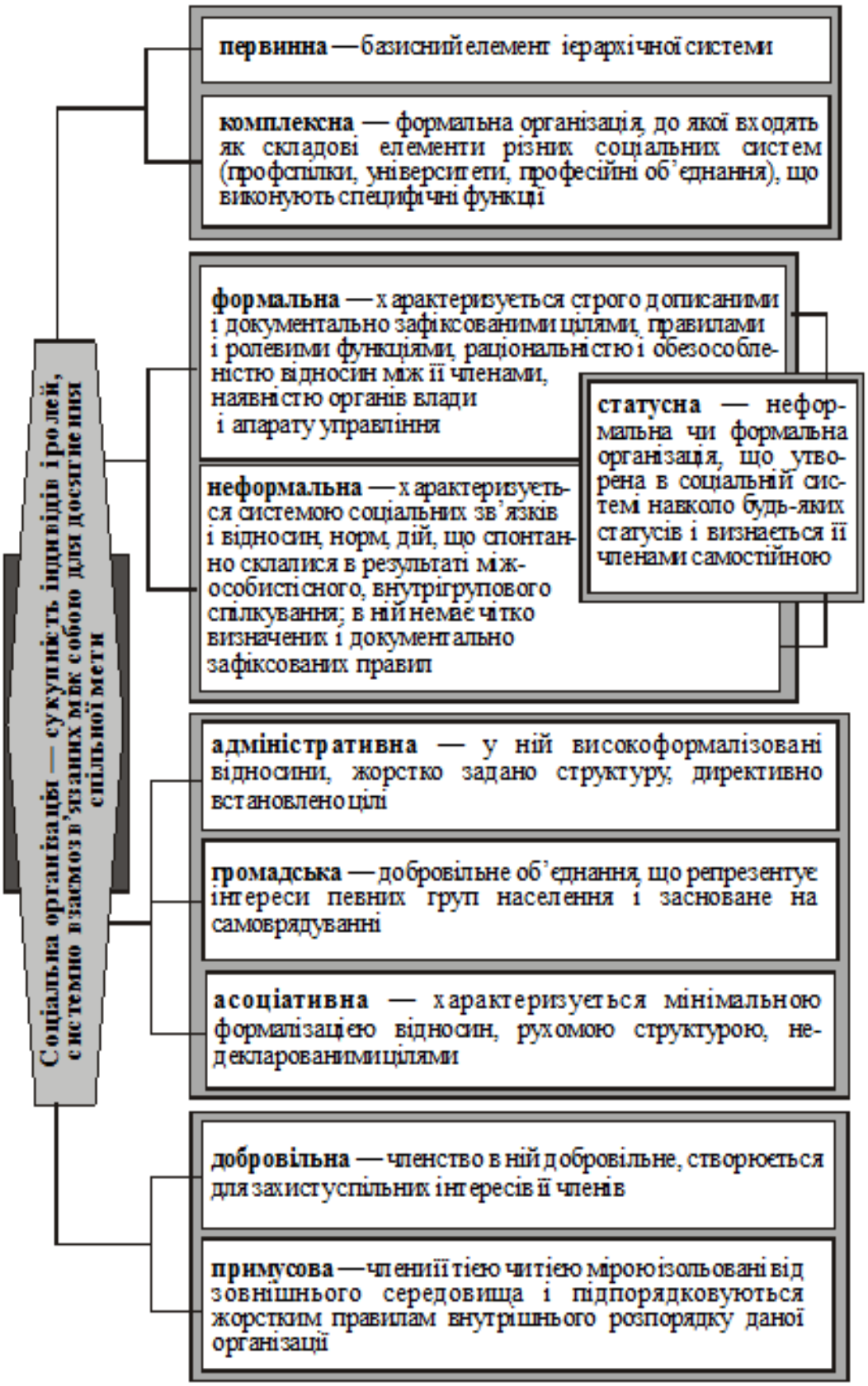
Схеми до теми 4

Функції соціальних інститутів — роль, що виконується в організації соціальної системи
Явні
Латентні
регулятивна
інтегративна
транслююча
комунікативна
Задоволення суспільних потреб

Соціальна структура суспільства
Індивіди
Соціальні спільності
Соціальні інститути
Зв’язки та відносини між ними

Соціальна організація — сукупність індивідів і ролей, системно взаємозв'язаних між собою для досягнення спільної мети
первинна — базисний елемент ієрархічної системи
комплексна — формальна організація, до якої входять як складові елементи різних соціальних систем (профспілки, університети, професійні об'єднання), що виконують специфічні функції
формальна — характеризується строго описаними і документально зафіксованими цілями, правилами і ролевими функціями, раціональністю і обезособленістю відносин між її членами, наявністю органів влади і апарату управління
неформальна — характеризується системою соціальних зв'язків і відносин, норм, дій, що спонтанно склалися в результаті міжособистісного, внутрігрупового спілкування; в ній немає чітко визначених і документально зафіксованих правил
статусна — неформальна чи формальна організація, що утворена в соціальній системі навколо будь-яких статусів і визнається її членами самостійною
адміністративна — у ній високоформалізовані відносини, жорстко задано структуру, директивно встановлено цілі
громадська — добровільне об'єднання, що репрезентує інтереси певних груп населення і засноване на самоврядуванні
асоціативна — характеризується мінімальною формалізацією відносин, рухомою структурою, недекларованими цілями
добровільна — членство в ній добровільне, створюється для захисту спільних інтересів її членів
примусова — члени її тією чи тією мірою ізольовані від зовнішнього середовища і підпорядковуються жорстким правилам внутрішнього розпорядку даної організації

ТЕМА № 5

Соціальна структура суспільства й тенденції розвитку. Соціологічне прогнозування явищ і подій

Поняття та види соціальної структури суспільства.

Оскільки суспільство – система, воно має структуру, тобто внутрішній порядок.

Соціальна структура суспільства – сукупність соціальних (група, верства, клас), соціальнодемографічних (діти, молодь, пенсіонери), професійно-кваліфікаційних, територіальних й етнічних спільнот, пов'язаних між собою відносно сталими стосунками.

Основні елементи соціальної структури суспільства:

1. *Індивіди*, що займають визначені соціальні позиції в суспільстві (статуси) і виконують певні соціальні функції (ролі); кожен індивід в суспільстві має свій *статусно-рольовий набір*, залежно від того, до яких соціальних груп належить індивід, стільки соціальних статусів він має (студентська соціальна група надає статус студент, сім'я – син, донька, спортивна команда – член спортивної команди, споживче товариство – асоційований член споживчого товариства). Чим розвинуте суспільство, тим більше в ньому статусів. В сучасному суспільстві одних тільки професійних статусів біля 40000, багато сотень політичних, релігійних, економічних, демографічних. Соціальні статуси взаємопов'язані один з одним, але не взаємодіють між собою. Взаємодіяти між собою можуть тільки суб'єкти (носії цих статусів). Статуси визначають зміст і характер соціальних відносин.

2. *Соціальні групи* – сукупність людей, які мають спільні соціальні ознаки і виконують суспільно необхідні функції у загальній структурі суспільного розподілу діяльності. Члени однієї соціальної групи можуть мати спільні соціальні інтереси, цінності, норми. *Соціальна група* – фундамент людського суспільства, та й саме суспільство – одна з соціальних груп, найбільша. Соціальну групу можна вважати своєрідним посередником між людиною і суспільством в цілому. Кожний індивід так чи інакше живе за законами групи.

3. *Соціальні класи* – великі соціальні групи, які розрізняються по їх ролі в усіх сферах життєдіяльності суспільства, які формуються та функціонують на основі докорінних соціальних інтересів. Класи можуть мати загальні соціально-психологічні характеристики, ціннісні орієнтації, свій «кодекс» поведінки.

4. *Соціальні верстви* – сукупність індивідів, об'єднаних на основі будь-яких приватних інтересів, зайнятих економічно і соціально рівноцінними видами праці (наприклад, середній клас поділяється на такі верстви, як інтелігенція, середні підприємці, висококваліфіковані робітники технічного профілю,

військовослужбовці та ін.). Соціальні верстви утворюють внутрішню структуру класів.

Соціальну структуру суспільства доцільно описувати за допомогою соціально-класової моделі, однак соціологія виділяє і інші види соціальних структур:

- соціально-демографічна структура включає спільності, які утворюються на основі соціальнодемографічних ознак (діти, молодь, пенсіонери, чоловіки, жінки);

- соціально-професійна структура – включає спільності, що утворюються на основі професійної діяльності в різних галузях народного господарства (медичні працівники, педагоги, підприємці);

- соціально-територіальна структура – територіальні спільноти розподіляються за місцем проживання (мешканці міста, села, певних регіонів);

- соціально-етнічна –спільності людей, об'єднаних за етнічною ознакою (народи, нації).

Також, можна виділити сімейно-побутову, соціально-освітню, соціально-релігійну структуру, залежно від того, за якими критеріями структурується суспільство.

Соціальна структура – явище історичне. Її становлення та розвиток відображають процеси еволюції суспільства.

Соціальна стратифікація

Розглядаючи соціальну структуру як сукупність соціальних груп, що розрізняються своїм становищем у суспільстві, соціологія має відповісти на питання, як відрізняти ці групи одну від одної. Інструментом у досягненні цього є теорія соціальної стратифікації. Її було *створено на початку 40-х років XX ст. американськими вченими Т. Парсонсом і Р. Мертоном*, які вважали, що соціальну стратифікацію спричинив розподіл функцій у суспільстві.

Термін «стратифікація» походить від лат. слова *stratum* (прошарок). Дане поняття запозичене з геології, де воно означає розташування пластів різних порід по вертикалі.

Поняття *стратифікації відбиває систему соціальної нерівності в суспільстві.* Кожне суспільство має свою систему стратифікації. В основі теорії стратифікації є об'єднання людей у групи та протиставлення їх іншим групам за статусними ознаками: політичними, майновими, професійними, освітніми.

В історії соціології існувало і існує декілька підходів до пояснення причин соціальної стратифікації:

І підхід запропонував німецький соціолог Р. Дарендорф. З його точки зору критерієм соціальної стратифікації є авторитет. На основі даного критерію він поділяв все сучасне суспільство на керівників і підлеглих.

ІІ підхід запропонував німецький соціолог М. Вебер. М. Вебер помітив, що існують дефіцитні за своєю природою ресурси, через які люди вступають у боротьбу: багатство (породжує майнову нерівність), влада і авторитет.

ІІІ підхід запропонував відомий російсько-американський соціолог П. Сорокін. Він виділив три основні види стратифікації і, відповідно, три види критеріїв: економічні, політичні і професійні:

1) економічна стратифікація – розподіл суспільства за критерієм прибутку;

2) політична – розподіл суспільства за критерієм авторитету, влади;

3) професійна – розподіл суспільства за критерієм престижу діяльності, компетентності.

IV підхід запропонував сучасний французький соціолог А. Турен. Він вважав, що основним критерієм стратифікації сучасного цивілізованого суспільства є не власність, престиж, влада чи освіта, а доступ до інформації. Існує багато різноманітних підходів до пояснення критеріїв соціальної стратифікації:

- влада;
- багатство;
- престиж;
- освіта;
- доступ до інформації.

Існує два різновиди стратифікації:

1. *Закрита* (жорстка) стратифікація: припускає дуже жорсткі межі страт (прошарків), заборону переходу з однієї страти до іншої (залишки кастового устрою в Індії).

2. *Відкрита* стратифікація: немає формальних обмежень для переходу з однієї страти до іншої, немає заборони змішаних шлюбів, на заняття тією чи іншою професією (суспільства цивілізованих країн).

Соціальна стратифікація має різноманітні форми залежно від історичного часу та конкретного суспільства.

Соціальна стратифікація безпосередньо впливає на всі сфери суспільства, чому є наукове підтвердження.

Останні зміни соціально-економічного та соціально-політичного характеру значно відобразилися на стратифікації суспільства:

- були зруйновані традиційні для України зв’язки між соціальним статусом та рівнем освіти (сьогодні, наявність вищої освіти не забезпечує входження до середнього класу);
- стрімке падіння рівня життя великої частини населення та формування безробіття призвели до маргіналізації осіб з вищою освітою;
- поляризація населення за доходами формує промітну соціальну напругу у суспільстві.

Соціальна мобільність: форми та канали

Теорія соціальної стратифікації є методологічною основою для формування теорії соціальної мобільності. Оскільки в суспільстві існують нерівні між собою страти, тому обов'язково є канали, по яким індивіди перемішуються з однієї страти в іншу. Саме теорія соціальної мобільності і детермінує характер динаміки соціальної структури суспільства.

Соціальна мобільність (лат.mobilis – рухливий, енергійний) – міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень. Термін «соціальна мобільність» був введений у соціологію в 1927 р. П. Сорокіним, який розглядав соціальну мобільність як будь-яку зміну соціального статусу, а не тільки перехід з однієї групи до іншої.

Форми соціальної мобільності:

- горизонтальна – перехід індивіда з однієї соціальної групи до іншої, розташованої на тому самому соціальному рівні (географічна мобільність, зміна місця роботи);
- вертикальна соціальна мобільність – переміщення з однієї страти до іншої.

Залежно від напрямку соціальна мобільність може бути висхідною (соціальний підйом, наприклад, посадове, кваліфікаційне зростання) і низхідна (соціальний спуск, декваліфікація).

На вертикальну і горизонтальну мобільність впливають демографічні чинники (наприклад там, де високий рівень народжуваності, населення більш молоде, тобто більш рухоме і навпаки).

П. Сорокін підкреслив, що там, де міцна вертикальна мобільність – є життя і рух. Загасання мобільності породжує застій.

У зв'язку з тим, що соціальні переміщення людей здійснюються як індивідуально, так і організовано, розрізняють індивідуальну і групову (колективну) соціальну мобільність:

1. *Індивідуальна* пов'язана з переходом окремих індивідів, незалежно від решти, з однієї спільноти до іншої. До причин, які дозволяють одній людині досягти більших успіхів ніж іншій, П. Сорокін відносив: соціальний статус сім'ї, рівень освіти, національність, фізичні і розумові здібності, зовнішні дані, виховання, місце проживання.

Як правило, зміни стану індивіда в стратифікаційній системі можуть відбуватися під впливом трьох основних чинників:

1) вертикальної і горизонтальної мобільності;

2) реорганізації соціальної структури;

3) впровадження нової системи стратифікації.

2. *Групова* мобільність, факторами її є соціальні революції, міждержавні, громадянські війни, зміна політичних режимів.

Найбільш інтенсивна соціальна мобільність в трьох основних сферах: *економічній, політичній, професійній.*

Мобільність фактично відсутня в демографічній сфері і обмежена в релігійній.

П. Сорокін підкреслював, що оскільки вертикальна мобільність у тому або іншому ступені існує в будь-якому суспільстві, то між стратами не може бути непрохідних меж.

Тобто існують канали соціальної мобільності до яких він відносив такі соціальні інститути, як:

1) армія (П. Сорокін провів дослідження і зробив висновок, що з 92 римських імператорів – 36 досягли свого статусу починаючи з низьких чинів; Вашингтон, Наполеон);

2) церква (П. Сорокін вивчив історію 144 римських католицьких пап, встановив, що 26 з них вийшли з нижчих класів, 27 – з середніх. Тому зробив висновок, що церква також функціонує в якості каналу соціальної мобільності);

3) освіта в усі часи була міцним каналом соціальної мобільності. Великі конкурси в престижні університети багато в чому пояснюються тим, що це найшвидший канал соціальної мобільності;

4) власність – один з найпростіших засобів соціального підйому;

5) вигідний шлюб – стає каналом соціальної мобільності в тому випадку, якщо в шлюб вступають представники різних соціальних статусів.

Дані про соціальну мобільність дозволяють робити висновок про ступінь відкритості суспільства, його демократичність.

Людям важливо знати, наскільки те або інше суспільство – надає можливості для переміщення індивідів із нижчих страт у вищі, яким чином формується правляча еліта суспільства, чи можливе проникнення в вищі прошарки суспільства. Соціальна мобільність – індикатор відкритості чи закритості суспільства.

Соціологічне прогнозування явищ і подій

Соціальне прогнозування здійснюється, як правило, для вироблення рекомендацій щодо оптимального впливу на прогнозоване явище чи процес з метою їх реалізації чи відвернення.

Залежно від часу, на який розраховане прогнозування, виділяють *поточні, короткострокові, середньострокові, довгострокові і наддовгострокові прогнози*.

Залежно від мети прогнози поділяються на *пошукові* та *нормативні*.

Пошуковий прогноз — це передбачення розвитку явищ шляхом умовного продовження в майбутнє тенденцій, які домінували у минулому і домінують нині, абстрагуючися від планів, проектів, програм, управлінських рішень, які можуть змінити існуючі тенденції, зумовити самоздійснення чи

самозруйнування прогнозу. Пошуковий прогноз з'ясовує те, що найімовірніше відбудеться за збереження існуючих тенденцій. Відповідь при цьому дається не однозначна, а у формі певної шкали ймовірності.

Нормативний прогноз — це передбачення бажаного стану явищ на базі попередньо визначених норм, ідеалів, цілей. У процесі його вироблення триває пошук відповіді на питання: як досягти бажаного? Нормативними можуть бути тільки соціальні прогнози. Нормативне прогнозування схоже на планування, проектні розробки, але не тотожне йому.

Методи соціального прогнозування

З огляду на джерела інформації про майбутнє існують *три основні способи вироблення соціальних прогнозів.*

Перший – опитування населення й експертів. Особливо велике значення мають оцінки експертів – людей, готових більш-менш об'єктивно оцінювати стан і перспективи певного явища або процесу.

Другий – екстраполяція в майбутнє тенденцій, закономірності яких в минулому і в певний конкретний час добре відомі. При цьому можуть широко використовуватися можливості математики й обчислювальної техніки.

І, третій, моделювання стану об'єкта на момент його дослідження у вигляді, сприятливому для здійснення прогностичних висновків, побудова пошукових і нормативних моделей з урахуванням імовірних і бажаних змін прогнозо- ваного явища. ваного явища.

Існує велика кількість різноманітних методів, процедур і прийомів прогнозування.

Базові методи, які найчастіше використовуються в соціальному прогнозуванні, можна так класифікувати:

- Опитування експертів.
- Опитування населення.
- Моделювання.
- Прогнозний сценарій.
- Специфічним методом соціального прогнозування, який майже не використовується в інших галузях прогнозування, є опитування населення.
- А математичні методи у зв'язку з великою складністю об'єктів соціального прогнозування використовують досить обмежено.
- Особливо цінними є експертні оцінки.

Схеми до теми 5

ТЕМА № 6
Соціологія особистості

Поняття особистості. Особливості соціологічного аналізу особистості.

Особистість – цілісна сукупність соціальних властивостей людини, що формується та видозмінюється протягом усього життя у результаті активної взаємодії із соціальним середовищем.

Формування особистості є результатом включеності людини до існуючої системи соціальних відносин шляхом засвоєння нею соціальних функцій, а також усвідомлення своєї приналежності до соціуму.

Поняттям «індивід» позначається людина як окремий представник людського роду. Він є основою формування особистості. Тобто особистість є результатом розвитку індивіда, найбільш повним втіленням його людських властивостей.

Соціальні властивості особистості є проявом у її поведінці та діяльності соціальних відносин – політичних, економічних, сімейних тощо. Проте кожна людина по-різному відбиває ці відносини. Вони ніби проходять крізь фільтри індивідуальності, утворюючи неповторний синтез соціального та індивідуального.

Отже, кожна особистість є унікальною, неповторною і саме у цьому виявляється її самоцінність, її право на суспільне визнання, шанування гідності.

Особистість – це людина як носій певних неповторних якостей.

Індивід – один з представників людського роду, окрема людина.

Людина – узагальнюючий образ людського роду в цілому.

Якщо індивід повторює риси всіх інших людей, то особистість завжди оригінальна, оскільки тут маються на увазі тільки ті якості, які притаманні даній людині. Звідси, кожна людина, з одного боку, – індивід (один із роду людей), а з іншого – особистість (людина, яка має свою індивідуальність). І якщо поняття «людина» та «індивід» об’єднують всіх людей, то особистість відрізняє їх один від одного.

Індивідуальність – це успадковані й набуті, особливі й специфічні якості (природні, фізіологічні, психологічні, соціальні і т.п.), які відрізняють одну людину від інших. у понятті особа розкриваються предметні ознаки індивідуальності щодо окремих соціальних об’єктів – груп, інститутів, організацій тощо, соціальна роль, яку відіграють окремі соціальні верстви у життєдіяльності суспільства якщо поняття «особистість» вживається стосовно кожної людини, то поняття «особа» соціальну сутність людини конкретизує узагальнено.

Сучасні досягнення наук про людину, передусім – фізіології, психології соціології, накопичені ними конкретні наукові результати дозволяють виділити у сукупності властивостей людини певні рівні структури особистості:

• перший рівень – це генетично обумовлені, успадковані компоненти структури особистості, психофізіологічні задатки;

• другий рівень – індивідуально-психологічні властивості, що формуються на основі генетично обумовлених;

• третій рівень – соціально значущі компоненти, ті властивості, які формуються під впливом соціальних зв'язків та відносин, в процесі діяльності людини.

Спрощені уявлення про однозначну генетичну чи соціальну обумовленість формування особистості не підтверджуються сучасною наукою. Людина від народження має не тільки певні передумови для розвитку вищих психічних властивостей – інтелекту, мислення, мовлення, але й схильності до певних типів поведінки, видів діяльності. Однак без відповідного соціального середовища, навчання і виховання закладені природою потенції людини не трансформуються в реальні її властивості. Структуру особистості слід розуміти як складну єдність двох взаємопов'язаних структур – психофізіологічної та соціальної, ця єдність є відносно стійкою, забезпечує цілісність особистості, її самоусвідомлення.

Особистість є предметом вивчення багатьох наук, філософія розглядає особистість як суб'єкт творчості, здатний пізнавати і змінювати себе та оточення. Психологія вивчає особистість як комплекс психічних властивостей, станів та процесів, акцентуючи увагу на індивідуальних відмінностях людей.

Соціологія ж прагне виявити в особистості соціально-типове, з'ясувати зміст і особливості формування особистості і розвиток її потреб у нерозривному зв'язку з функціонуванням і розвитком соціальних груп та спільнот. А вона акцентує увагу на вивченні закономірностей зв'язків особистості і суспільства, особистості і групи, регуляції і саморегуляції соціальної поведінки. Іншими словами, соціологічний аналіз особистості – це погляд на її духовний і життєвий шлях через призму способу мислення та способу життя конкретного суспільства та його складових соціальних груп.

Соціалізація особистості: сутність, агенти, етапи

Будь-яке суспільство витрачає багато зусиль для того, аби його члени успішно засвоювали культурні надбання норми, цінності, ідеї, соціальний досвід, використовуючи для цього систему освіти, виховання різноманітні засоби підтримки культурних стандартів життєдіяльності.

Складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії з оточенням, у результаті якої він засвоює зразки поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у даному суспільстві, називається соціалізацією.

Агенти соціалізації – це люди та установи, діючі соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується завдяки процесам навчання, комунікації, прилучення до культури.

Першим у житті агентом соціалізації є сім'я, де відбувається рання соціалізація. Результати батьківського виховання у значній мірі визначають особистість, її подальше суспільне життя. Чимале значення має також взаємодія з однолітками як засіб формування відповідальної, самостійної, принципової, здатної до співпраці особистості. Від результатів цієї взаємодії залежить вміння у подальшому оптимально вибудовувати взаємини з оточенням.

Процес соціалізації не завершується в дитинстві, а продовжується протягом усього життя, оскільки людина повинна постійно опановувати нові ролі, виконувати нові функції. Зміна умов життєдіяльності викликає необхідність виробляти додаткові вміння та навички, засвоювати нові ефективні зразки поведінки.

Соціалізація, що відбувається у дитинстві, називається *первинною* соціалізацією, подальший процес засвоєння нових ролей, цінностей, знань, досвіду на кожному життєвому етапі, називається *вторинною* соціалізацією.

На певних стадіях життя людини роль агентів соціалізації виконують:

- дошкільні установи,
- неформальні організації,
- навчальні заклади,
- армія,
- трудовий колектив.

Деякі інститути соціалізації здійснюють вплив на формування особистості протягом усього життя. Це – засоби масової інформації, громадська думка. Схвалення оточення, референтної групи необхідне людині для успішної соціалізації.

Соціалізація не є одностороннім впливом оточення на особистість, наукові дослідження процесу соціалізації (Ж. Паже, Дж. Мід) виявили активну роль індивіда в процесі засвоєння соціального досвіду.

Соціальна психологія процес соціалізації індивіда розділяє на два етапи: соціальну адаптацію та інтеріоризацію.

Соціальна адаптація – це процес пристосування індивіда до умов життєдіяльності, до рольових функцій та норм поведінки, до форм соціальної взаємодії, що склалися у спільноті, до якої інтегрується індивід.

Інтеріоризація – процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини, тобто заміни зовнішніх санкцій самоконтролем. Можна вважати, що на цьому етапі кількісне накопичення прийнятих індивідом норм, засвоєних ним цінностей переходить у нову якість, що виявляється у зміні

поведінки людини під впливом змін у структурі особистості. Інтеріоризація є свідченням успішної соціальної адаптації індивіда. Показниками неуспішної адаптації є незадоволеність людини соціальним середовищем, до якого вона інтегрується, бажання вийти за його межі, а також її поведінка, що відхиляється від норм, вимог даного середовища.

Соціальний статус і соціальні ролі особистості

Ми живемо у стратифікованому суспільстві, тобто у суспільстві, де має місце соціальна нерівність. Окремі члени суспільства і соціальні групи різняться між собою за рівнем багатства й доходів, обсягом владних повноважень і доступом до політичної влади, за рівнем освіченості і престижністю професії, і завдяки цьому – вони займають неоднакове місце у соціальній ієрархії. Розрізняють статуси соціальний і особистий.

Соціальний статус – це становище індивіда (або групи людей) у системі соціальних зв'язків і відносин, що обумовлюється її приналежністю до певної соціальної спільноти та визначає сукупність її прав та обов'язків.

Статус людини формується різноманітними ознаками, серед яких є ті, які успадковуються – стать, етнічна приналежність, соціальне походження, а також ті, які людина здобуває завдяки власним зусиллям – освіта, професія, доходи тощо. Будь-яку людину можна охарактеризувати за допомогою певного статусного набору – це сукупність усіх статусів, що має дана людина. Але її положення у суспільстві визначає, так званий, головний статус.

Якщо соціальний статус визначає місце індивіда в суспільстві, то – особистий його позицію в середовищі безпосередньо до оточуючих його людей.

Особистий статус – це становище людини в малій (первинній) групі, що обумовлюється тим, як ставляться до нього оточуючі.

Головним є статус, який визначає стиль життя людини, коло її спілкування, манеру вдягатися тощо.

<table>
<tr><th colspan="2">Соціальний статус</th><th>Особистий статус</th></tr>
<tr><td colspan="2">Становище індивіда в суспільстві відповідно з його статтю, віком, походженням, освітою, власністю, сімейним станом тощо.</td><td rowspan="3">Становище індивіда в малій групі (сім'я, частина навчального або трудового колективу тощо), яке визначається ставленням до Приписаний нього оточуючих людей</td></tr>
<tr><th>Приписаний (вроджений)</th><th>Здобутий (досягнутий)</th></tr>
<tr><td>Отриманий незалежно від бажання, зусиль, волі самого індивіда. Наприклад, стать, національність, раса,</td><td>Отриманий завдяки волі і зусиллям самого індивіда. Наприклад, освіта, кваліфікація, посада, почесне звання тощо.</td></tr>
</table>

успадкований титул тощо.		

У соціології використовуються також поняття соціальна позиція та соціальний престиж (франц. prestige – авторитет, престиж). Поняття *«соціальна позиція»* відображає усвідомлення особистістю своєї належності до певної спільноти, інтереси і цінності якої людина розцінює як свої власні та прагне реалізувати їх у своїй діяльності. Важливо розуміти, що люди, які об'єктивно за своїм походженням або належністю є членами однієї спільноти, можуть ототожнювати себе з іншою, свідомо відстоювати її інтереси. Самосвідомість людини як суб'єктивний чинник формування її соціальної позиції, як правило, відбиває складну сукупність соціальних зв'язків і відносин, складність соціальної структури суспільства. Відповідно до пануючої у суспільстві системи цінностей, суспільна свідомість порівнює окремі соціальні групи, належних до них людей за статусними ознаками та вибудовує їх ієрархію. Співвідносна оцінка, яку дає суспільство статусу особи або соціальної групи, називається *соціальним престижем*. Соціальний престиж тісно пов'язаний у суспільній свідомості із престижем професії. Останній є відображенням у суспільній свідомості відносної цінності різних видів діяльності, професій з огляду на відповідні їм рівень оплати, складність праці, рівень відповідальності виконавця, необхідний рівень фахової освіти. Оцінки престижності є дієвим регулятором поведінки членів суспільства, вони у значній мірі визначають структуру професійної зайнятості, різні види соціальної мобільності, перебіг інших процесів у суспільстві.

В емпіричних соціологічних дослідженнях престижність позиції визначається за допомогою таких індикаторів, як рівень освіти, престиж професії та рівень доходів (добробуту). Визначений на основі досліджень інтегральний показник називають соціально-економічним індексом позиції (узагальненим статусом). Інтеграція особистості до соціального середовища забезпечується не лише шляхом обіймання статусної позиції, а й засвоєнням особистістю відповідних соціальних ролей. Виконуючи соціальні ролі, людина безпосередньо включається у життєдіяльність різноманітних соціальних груп. У сучасному суспільстві кожна людина виконує низку ролей, скажімо, студента, громадянина держави, сина, члена спортивної команди, клієнта, покупця та інші. Уся сукупність соціальних ролей, що виконується однією особистістю, називається рольовим набором. Людина не є абсолютно вільною у виборі та виконанні ролей. Набір ролей визначається її соціальним положенням у конкретній соціальній структурі – демографічній, сімейно-родовій, економічній, професійній, політичній тощо.

Соціальні ролі – це певні способи дій, поведінки індивіда (або групи), які відповідають прийнятим у суспільстві нормам та здійснюються залежно від соціального статусу. Якщо сам статус визначає позицію людини в суспільстві (учень, студент, військовий, дружина), то соціальна роль – функція, яка виконується нею в даній позиції. Функції (рольові дії) в кожному суспільстві визначаються загальноприйнятими в ньому нормами і часто закріплюються в різних документах (законах, правилах, інструкціях, статутах і т.п.).

Вимоги оточення (у вигляді приписів, побажань, очікувань) щодо виконання певних соціальних ролей втілюються у конкретні соціальні норми (norma – правило, взірець, керівний початок).

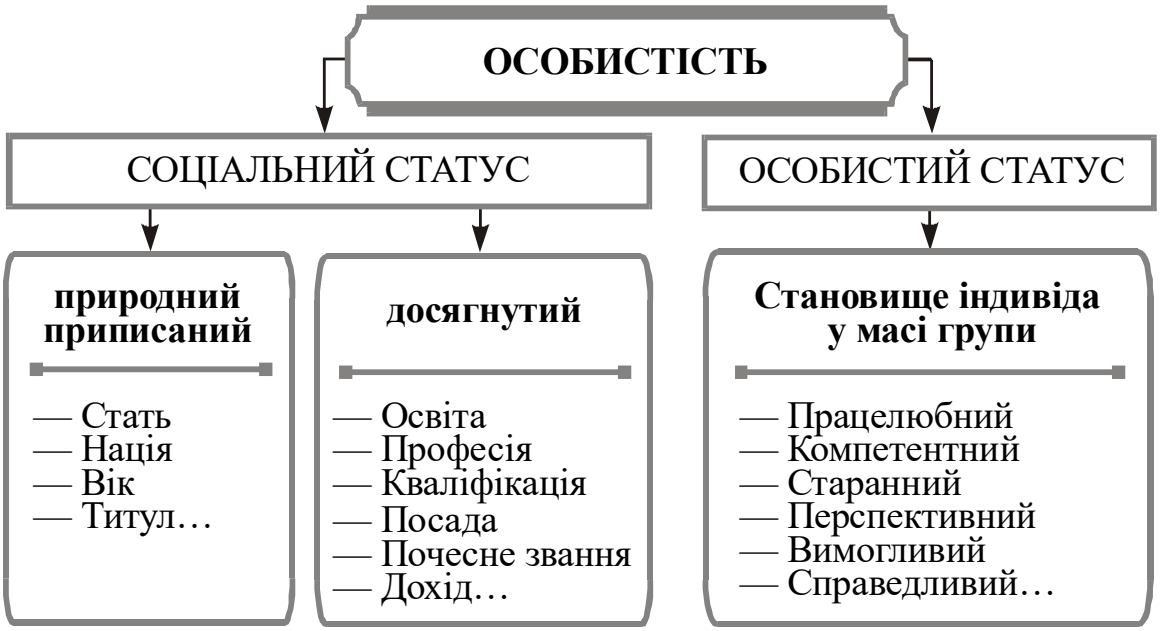
Соціальні норми – сукупність, зобов'язуючих принципів, правил, еталонів вимог, встановлених суспільством, соціальними спільнотами чи уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів на всіх рівнях і у всіх сферах людської життєдіяльності. Для забезпечення належного виконання вимог створюється *система соціальних санкцій* позитивного і негативного характеру. Санкції існують тому, що далеко не всі члени суспільства належним чином виконують свої ролі. Головне призначення санкцій – привести поведінку людини у відповідність до соціальної норми, застерегти людину від порушень.

<table>
<tr><th colspan="3">Сутність та різновиди санкцій</th></tr>
<tr><th>Позитивні санкції</th><th>Негативні санкції</th><th>Санкції з огляду на зміст суспільних вимог</th></tr>
<tr><td rowspan="2">Формальні позитивні санкції – публічне схвалення з боку влади, вручення почесної грамоти, грошової нагороди,нагородження орденами, медалями тощо.</td><td rowspan="2">Формальні негативні санкції – покарання, які передбачені законом (штрафи, ув'язнення, арешт, конфіскація майна тощо).</td><td>Правові санкції – система передбачених законом покарань і заохочень за певні дії.</td></tr>
<tr><td>Етичні санкції – система заохочнь, зауважень, доган, які виходять із визнаних моральних принципів</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Неформальні позитивні санкції – повага, слава, визнання авторитету, схвалення з боку оточення, у засобах масової інформації тощо.</td><td rowspan="2">Неформальні негативні санкції – громадській осуд, вираження незадоволення, відмова підтримувати товариські стосунки тощо.</td><td>Сатиричні санкції – насмішки, глузування, яких зазнають люди, що поводяться інакше ніж інші.</td></tr>
<tr><td>Релігійні санкції – нагороди і покарання, які передбачені системою догматів і вірувань будьякої релігії за їх порушення.</td></tr>
</table>

Схеми до теми 6

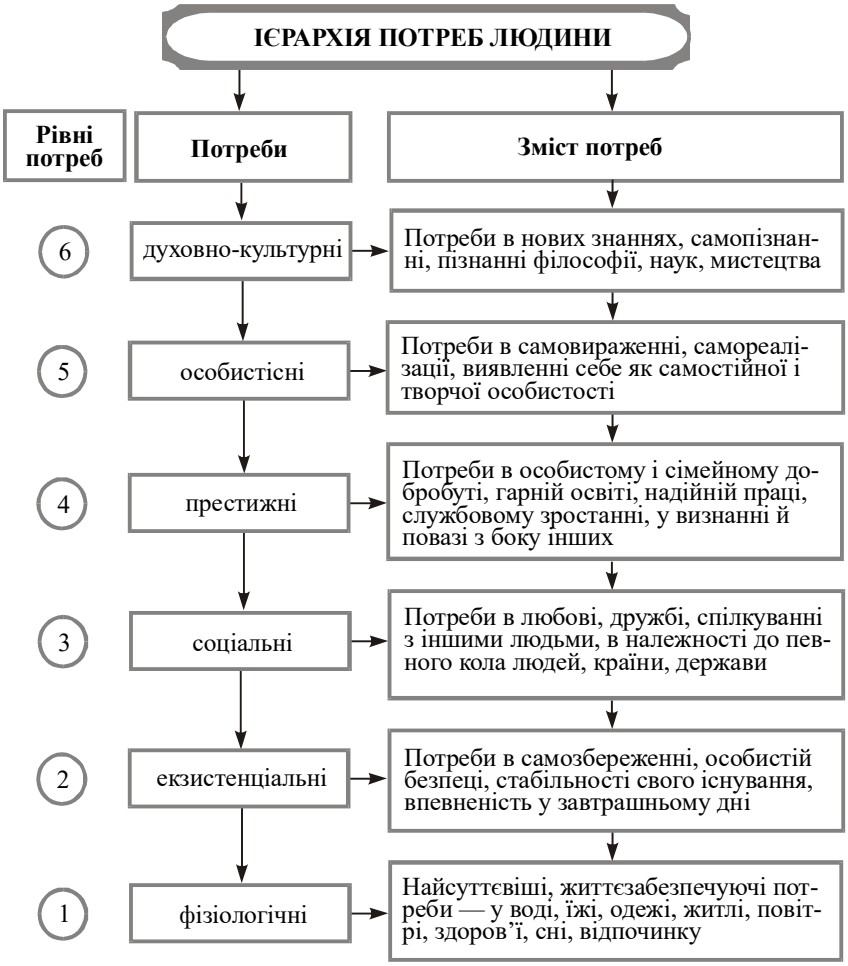
РІЗНИЦЯ МІЖ ПОНЯТТЯМИ *ЛЮДИНА, ІНДИВІД, ОСОБИСТІСТЬ*

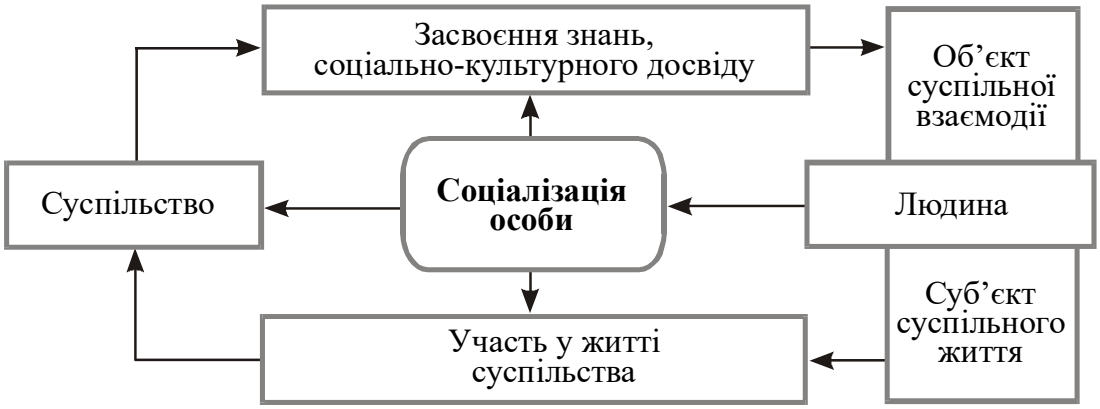
Людина	Істота біологічна і соціальна, яка уособлює найвищий щабель розвитку живих організмів на Землі, суб'єкт свідомої діяльності і культури
Індивід (індивідуальність)	Визначення того особливого, специфічного, неповторного, що відрізняє окрему людину (індивіда) від інших у конкретній соціальній групі
Особистість (особа)	Втілення конкретних історичних суспільних відносин і творець цих відносин залежно від своїх неповторних якостей та становища, що його вона займає у суспільстві

СОЦІАЛЬНІ ТИПИ ОСОБИСТОСТІ

Тип особистості	Характерні риси особистості
базисний	Людина, яка характеризується повним розумінням і виконанням соціально-правових і моральних норм (конституція, закони, традиції)
модальний	Особа, яка займає домінуюче становище у суспільстві, соціальній групі, іншій спільності
маргінальний	Людина (особа), яка залишила своє соціальне середовище (соціальну групу, націю, країну, державу) і адаптується в інше соціальне середовище

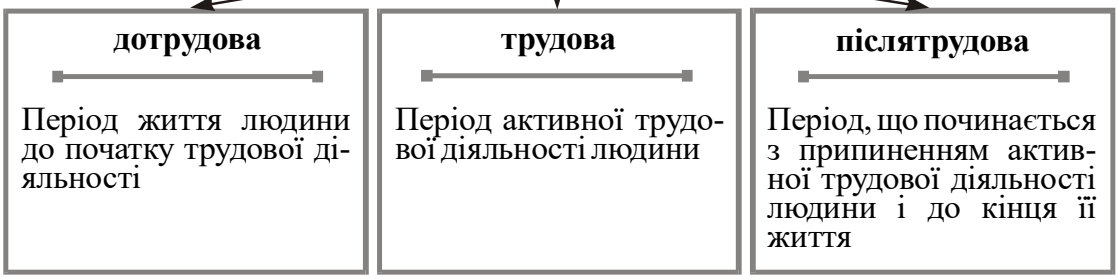

ОСНОВНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИ

- Сукупність ролей і статусів, що їх пропонує суспільство людині
- Сукупність соціальних інститутів, суспільних організацій, соціальних спільностей, у межах яких індивід виконує свої ролі
- Сукупність соціальних цінностей, норм, знань, звичок, навиків, якостей, котрі людина набуває, щоб реалізувати свої ролі
- Соціальне середовище, яке включає соціальні інститути і технології виробництва, відтворення і передачі культурних зв'язків
- Конкретні події, соціальні явища і процеси, якими зв'язана конкретна людина

ТРИ СТАДІЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИ

Механізм соціалізації особи — поєднання чинників, що характеризують умови соціального середовища, з чинниками, які характеризують індивіда

- Засвоєння особою мови соціальної спільності
- Способи і методи мислення, властиві особі
- Форми раціональності та почуттів
- Прийняття особою норм, цінностей, традицій, методів діяльності
- Система навчання і виховання

ФОРМИ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Соціальна адаптація — пристосування індивіда до рольових функцій, соціальних норм, до певних соціальних спільностей і реальних умов функціонування (життя)

Інтеріоризація — формування внутрішньої структури психіки і свідомості індивіда за допомогою засвоєння знань соціальних норм і цінностей

ТЕМА № 7
Соціологія молоді

Сутність, предмет, об'єкт, функції соціології молоді

Проблеми молоді, її освіти, виховання, соціального становлення, участі у суспільному житті перебувають у центрі уваги і на стику різних наук. Соціологія відносить їх до найважливіших. Зважаючи на те, що соціальний портрет молоді формується під впливом різноманітних суспільно-політичних і соціальних чинників, соціологія виявляє інтерес до того, яку роль відіграватимуть для молоді певні соціальні цінності, норми моралі, традиції тощо. Цими ж питаннями переймається ювентологія (наука про різноманітні особливості молоді) – складова сучасної науки про людину.

Соціальне самопочуття молоді є одним з головних показників розвитку суспільства, а проблема формування її свідомості – однією з провідних у соціології. Для того щоб формування молоді відбувалося адекватно суспільним процесам, необхідно визначити її роль і місце в суспільстві, з'ясувати її труднощі та проблеми. Серед них є традиційні – кохання, дружба, пошуки сенсу життя, створення сім'ї тощо. Вирішення багатьох проблем залежить від факторів соціального життя. Йдеться про вибір професії, життєвого шляху, самовизначення, професійну мобільність тощо. Не менш актуальними є здоров'я, освіта молоді, спілкування її з дорослими й однолітками. Вивчаючи молодіжні проблеми, неможливо обходитися простим констатуванням позитивних чи тривожних фактів життєдіяльності молодих людей. Потрібен глибокий системний аналіз буття молоді, чим і покликана займатися соціологія молоді.

Соціологія молоді – галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія молоді функціонує на трьох рівнях:

- загальнометодологічному,
- спеціально-теоретичному,
- емпіричному.

Це дає змогу дотримуватися єдності вихідних методологічних понять, операційних визначень стосовно історичного змісту та емпіричних індикаторів.

На перших двох рівнях відбувається науково достовірне визначення молоді з урахуванням конкретно-історичних умов її існування і розвитку; обґрунтування сутнісних специфічних особливостей цієї спільноти, які зумовлюють відмінність молоді від інших соціальних груп і спільнот суспільства; з'ясування об'єктивних

і суб'єктивних чинників, що визначають якісну своєрідність молодого покоління.

Емпіричний рівень функціонування соціології молоді на основі накопиченого матеріалу та нової соціологічної інформації сприяє поглибленому розумінню молодіжних проблем, розкриттю їх тісного зв'язку з проблемами суспільства, переслідує мету оперативного реагування на нові явища в молодіжному середовищі та прогнозування їх розвитку.

У західних країнах соціологічний інтерес до молодіжної проблематики посилювався у періоди загострення так званих «молодіжних» проблем – значний сплеск злочинності, наркоманії, кризові явища у сфері праці (безробіття), освіти, прояви політичного, національного екстремізму тощо. Від соціології суспільство жадало рекомендацій, соціальних технологій, які б могли допомогти йому у вирішенні цих проблем. Тому головна увага спрямовувалася передусім на практичне розв'язання проблеми, а теоретичний аспект здебільшого ігнорувався. Внаслідок цього у деяких західних країнах соціологія молоді не має самостійного наукового статусу, вона більш пов'язана із соціальною практикою, ніж із теорією.

В Україні склалася подібна ситуація, хоча причини цього дещо інші: насамперед нехтування реальними молодіжними проблемами у колишньому *радянському союзі*, недостатня увага до них в сучасних умовах; «нормативний» підхід до вивчення соціальних процесів у молодіжному середовищі, який панував у суспільних науках, коли певні прогресивні вияви, явища, притаманні окремим прошаркам молоді, приписувались усій молоді країни; розгляд молоді винятково як об'єкта впливу з боку соціальних інститутів. Це спричинило недорозвинутість теоретичних засад соціології молоді, особливості соціологічних досліджень молодіжних проблем на сучасному етапі.

Предмет соціології молоді охоплює такі аспекти:

- вироблення понятійно-категоріального апарату для визначення сутності молоді, специфіки її життєдіяльності в суспільстві;
- аналіз стану та динаміки ціннісних орієнтацій молоді;
- вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних та естетичних інтересів і позицій;
- вивчення чинників, які впливають на формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді;
- визначення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж;
- вивчення механізму формування свідомості молоді, співвідношення біологічного та соціального, а також чинників, які впливають на свідомість і поведінку людини;

- дослідження взаємодії поколінь і визначення ролі вікових етапів у структурі життєвого циклу особи;
- вивчення механізмів соціалізації та виховання молодого покоління, набуття соціальної зрілості та становлення молоді як суб'єкта історії.

Об'єкт соціології молоді – молодь, тобто велика соціально-демографічна група, яку виділяють на підставі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних особливостей.

Функціями соціології молоді є:

- методологічна – забезпечує розробку наукових засад для сучасної соціологічної молодіжної концепції та формування на цій основі сильної державної молодіжної політики;
- теоретико-пізнавальна – полягає у виробленні специфічного понятійно-категоріального апарату, дослідженні сутнісної характеристики молоді як особливої соціально-демографічної спільноти;
- прогностична – виявляє себе у дослідженні актуальних економічних, правових та соціальних проблем молоді, виробленні коротко- і довгострокових прогнозів їх розвитку;
- практична – пов'язана з виробленням сучасних методик комплексного вивчення молодіжних проблем, встановленням ефективних механізмів, забезпеченням тісного зв'язку дослідницьких інститутів, лабораторій з державними і громадськими структурами, що працюють з молоддю;
- управлінська – реалізується через науково обґрунтовані методи та форми діяльності державних, громадських установ щодо регулювання соціальних процесів у молодіжному середовищі.

Вивчення молодіжних проблем відбувається за багатьма напрямами, у різноманітних сферах життєдіяльності: праці, навчанні, сім'ї, неформальних організаціях, під час дозвілля, що передбачає активний обмін інформацією з іншими зацікавленими науками.

Наприклад, демографія виявляє тенденції кількісних змін молоді у структурі населення, рівень народжуваності, смертності, співвідношення кількості молодих чоловіків і жінок тощо. Разом із соціологією молоді вона досліджує проблеми вікових меж, вікової дискримінації, зміни поколінь, специфіки соціального статусу молоді, що перебуває у перехідному стані, послідовність життєвих подій.

Психологія досліджує вікові особливості свідомості та поведінки молоді, вікові зміни у структурі особистості, процес акселерації, динаміку інтелектуального, емоційного розвитку тощо. Соціальна психологія розкриває специфіку механізмів спілкування, формування контактних груп, зміни соціальних ролей.

Педагогіка визначає можливості та засоби виховання і навчання молодої людини, засвоєння нею необхідної інформації, залучення молоді до різноманітних видів діяльності. Молодіжні проблеми вивчають також соціологія праці, соціологія освіти, соціологія шлюбу і сім'ї, соціологія виховання, соціологія девіантної поведінки. Ці галузі соціологічного знання досліджують молодь в окремих сферах її життєдіяльності. Їх дані допомагають скласти повнішу картину молодіжних проблем, процесів, явищ.

Соціологія молоді не тільки запозичує здобуті ними знання, а й інтегрує їх у цілісну систему, завдяки чому перебирає на себе функції цілісного системного аналізу молодого покоління у соціальній структурі, політичному, економічному, соціальному й духовному житті суспільства.

Основні поняття соціології молоді

Визначення поняття «молодь» важливе не тільки для вироблення єдиного підходу до встановлення вікових меж молоді, а й для з'ясування сутності молоді, її місця у соціальній структурі суспільства, соціальних показників, які відображають специфіку її соціального статусу.

Найчастіше при цьому вдаються до використання вікових ознак як найголовнішого параметра, що характеризує молодь як певну соціально-демографічну групу. Нерідко розглядають молодь як перехідну фазу від соціальної ролі дитини до соціальної ролі дорослого. Інколи її визначають як соціально-демографічну групу, що перебуває в процесі соціалізації.

Відповідно найважливішими її характеристиками є не стільки вікові параметри, скільки соціальні показники процесу соціалізації. Конкретнішим є поділ молоді на внутрішні групи за соціально-професійними та віковими ознаками у взаємодії з їх духовним світом і поведінкою. Такий підхід дає змогу адекватніше аналізувати окремі контингенти молоді під час емпіричних соціологічних досліджень.

У вітчизняній соціології молодь трактується як соціальна спільнота, що посідає певне місце в соціальній структурі суспільства і набуває соціального статусу в різноманітних соціальних структурах (соціально-класові, професійно-трудові, соціально-політичні тощо), має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності тощо.

Дискусійним і дотепер є питання вікової періодизації молоді. Згідно з найпоширенішою точкою зору віковими межами молоді вважається період від 16 до 30 років. Існують й інші погляди на вікові межі молоді: 11-25, 15-28, 16-24 роки тощо. Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, верхньою – 35 років.

В основу цієї точки зору (14-35 років) покладено тезу про «продовження юності», збільшення часу входження у соціальне життя.

Розширення загальноприйнятих у 60-70-ті роки XX ст. вікових меж молоді від 16-30 до 14-35 років відображає об'єктивні процеси в розвитку людства. З одного боку, життя все наполегливіше висуває завдання більш ранньої соціальної зрілості молоді, залучення її до трудової практики на ранніх етапах життя, з іншого – розширюються межі середнього і старшого віку, тривалість життя загалом, подовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу.

Учені дискутують щодо понять, які розкривають сутність спеціальної соціологічної теорії молоді. Йдеться насамперед про такі поняття, як «становлення молоді» (І. Кон, Є. Головаха), «вибір професії», «професійне самовизначення», «професійна мобільність» (В. Осовський, Л. Шпак, Л. Аза, О. Вишняк, В. Шубкін), «становлення молодого спеціаліста» (О. Якуба, Д. Зюзін) тощо.

Сучасні суспільні процеси різко змінили соціальне, матеріальне і політичне становище молоді, тому поняття, що характеризували молодь колишнього суспільства («соціальний портрет молоді», категорії «потреби», «поведінка», «діяльність»), потребують сучасного аналізу, переосмислення та уточнення.

Предметом наукового аналізу стали соціально-психологічні особливості, розвиток інтересів та потреб молодих людей. На думку багатьох учених, соціально-психологічний розвиток молоді характеризується нерівномірністю, напруженістю, наявністю і повторюваністю конфліктних ситуацій. Вважають, що вона, порівняно із старшими поколіннями, є нетерпимішою, гостріше реагує на суперечності дійсності, не так жорстко «вписана» у суспільство, мобільніша, швидше засвоює нове. її характеризують і підвищена вимогливість, критичність до старших поколінь, недооцінка об'єктивної зумовленості досвіду старших за віком, переоцінка власної здатності до самостійної діяльності. Саме в молодості динамічно формуються соціальні мотивації, самоаналіз і швидкість реакції, проте значно менше, ніж у дорослому віці, турбують безпека близьких і відповідальність за них.

У західній соціології також немає єдності щодо тлумачення поняття «молодь» та встановлення її вікових меж. В англомовній соціологічній, філософській та психологічній літературі найпоширенішим є термін «юність» як фаза між дитинством і дорослістю особи. Багато дослідників вважає, що юність – це статус з невизначеною провідною лінією, яка відповідно зумовлює й невизначену, безладну поведінку. Період юності охоплює вікові межі від 11-12 до 18 років. У західних джерелах використовують й інші дефініції щодо визначення молодіжного віку. Найбільш уживаний термін «тінейджер» – юнаки і дівчата віком від 13 до 19 років. Ці вікові межі дещо не збігаються з межами юнацького

віку, який виражає незрілість, колективний стиль (групова поведінка, належність до певного напряму моди, музики, літератури тощо).

У працях західних авторів також простежується тенденція до розширення вікових меж юності. Зазначається, що нині час між становленням особи дитини і особи дорослого є значно тривалішим, внаслідок чого досягненням статусу дорослості, яке раніше відбувалось у 18 років або раніше, можна вважати 25-30 років, особливо для вихідців з так званих «середнього» і «вищого» класів.

Серед *методів* дослідження молодіжних проблем найуживанішими є систематичні спостереження, інтерв'ювання та анкетування, тестування, аналіз особистих щоденників, біографічних описів, творів, у яких відображається процес формування і розвитку молодої людини.

Але через розпорошеність і відомчу відокремленість науково-дослідних установ, які вивчають молодь та її проблеми, ще й досі не вироблено єдиної методики вивчення молоді, відсутні серйозні міждисциплінарні дослідження, сучасна молодіжна концепція. Це спричиняє певний розрив між теоретичним та емпіричним напрямами аналізу проблем молоді, збільшення кількості аматорських досліджень.

Молодіжна проблематика у вітчизняній соціології

Вітчизняна соціологія молоді, як і світова, розглядає молодь як компонент соціальної структури суспільства, зосереджується на вивченні особливостей її інтеграції у професійну структуру, умов здобуття освіти, специфіки молодіжної мобільності, становища молоді на ринку праці. Значно менше уваги вона приділяє проблемам молодіжної субкультури, стосункам між поколіннями, ціннісній свідомості, політичній орієнтації, життєвим стратегіям тощо.

Тривалий час дослідники, що вивчали проблеми української молоді, працювали спочатку як російські, потім – як радянські соціологи. Природно, що історія вітчизняної соціології молоді розвивалась відповідно до обставин, що супроводжували розвиток російської і радянської соціології, тому їй притаманні як позитивні наробки, що були досягнуті за тих часів, так і всі негативні тенденції, що характеризують підходи до молоді як об'єкта соціологічного дослідження.

Окремі дослідження молодіжних проблем з'явилися ще наприкінці XIX – на початку XX ст. і пов'язані з дослідженням проблем молодіжної сім'ї, сімейної соціалізації, проблем студентства та молоді, що навчається, вивчення матеріального становища і побуту студентства, використання неповнолітніх у сфері праці тощо.

Перший етап формування вітчизняної соціології молоді охоплює 20-30 роки XX ст. Загалом він був пов'язаний з розвитком управлінської діяльності партійних, радянських і громадських організацій і мав чіткий прикладний

напрям. У ці роки до вивчення молоді зверталися педагоги, соціологи, психологи. Було опубліковано до 300 праць про молоде покоління, проведені численні соціологічні дослідження, проаналізовані учнівські твори, листи до редакцій газет, особисті щоденники, автобіографії та інші документи, що відображали реальні досягнення і труднощі, різноманітні проблеми молоді тих часів.

Найглибші дослідження були проведені Л. Виготським, М. Рубінштейном, О. Колодною та ін. Деякі з них починали свою діяльність до 1917 р., що дало змогу їм, порівнюючи результати досліджень, виявити зміни в поведінці та свідомості молодих людей. Важливе значення у цей період приділялося працюючій молоді, яка мала істотну питому вагу у трудових ресурсах країни (кожний п'ятий працюючий на виробництві, сільському господарстві був віком від 14 до 22 років, причому 28 млн. молодих людей проживало у сільській місцевості, а 4 млн. – у містах).

Особливого значення надавалось вивченню робітничої молоді, джерел поповнення робітничого класу, мотивів обрання професії, інтересів і потреб, проведення вільного часу, поглядів молоді на тогочасні проблеми. Дослідники відзначали нерівність, суперечливість свідомості та поведінки молодих людей в різноманітних сферах соціального життя.

Загалом тодішні дослідження були спрямовані на вивчення процесу формування нового покоління, але через негативне ставлення до соціології всі вони так і залишилися на рівні цікавих, багатих на статистичний матеріал соціологічних концепцій. Ще й досі цей матеріал належно не осмислений.

Наступний період у розвитку соціології молоді починається з середини 60-х та закінчується у 80-ті роки.

На тлі загального політичного потепління і пов'язаного з ним відродження соціологічних досліджень відбувається формування соціології молоді, яка здебільшого переймається вивченням громадської думки молоді з актуальних тогочасних проблем. Посилення інтересу до молодіжної проблематики було пов'язано також з націленістю на виховання молоді у комуністичному дусі. Тоді й була висунута та обґрунтована ідея комплексного дослідження людини у єдності всіх ступенів її життєвого циклу.

Певне значення для вироблення соціологічної теорії молоді мала праця І. Кона «Соціологія особистості», в якій були визначені особливості юності. У наступні роки він досліджував проблеми юнацького віку, розвитку молодіжної свідомості, значення дружби та кохання у формуванні особистості, процесу становлення духовного світу молодої людини.

Значна увага в ці роки приділялась комуністичному вихованню, професійному становленню, ставленню молоді до праці, соціалістичному змаганню. З одного

боку, це свідчить про жорсткий ідеологічний вплив на соціологію з боку партійних структур, а з іншого – про орієнтацію її на соціальне замовлення. Проте в ці роки з'явилися й академічні соціологічні дослідження, які мали на меті об'єктивний аналіз молодіжних проблем і стали реальним підґрунтям для подальшого формування соціології молоді.

Головну роль у цьому відіграли такі наукові соціологічні школи:

Київська – дослідження ціннісних орієнтацій робітничої молоді (Л. Аза, В. Піддубний, А. Ручка); мотивів трудової активності (В. Тихонович); престижу професій і проблем соціально-професійної орієнтації (В. Чорноволенко, В. Осовський, В. Паніотто);

Естонська – дослідження регіональної диференціації процесів життєвого самовизначення молоді у межах різноманітних національно-територіальних спільнот, змін у соціальному становищі певних молодіжних когорт, особливостей інтеграції молоді у соціальну структуру, традиційних молодіжних сфер життєдіяльності: сім'я, освіта, праця, соціальна і професійна мобільність, міграційні процеси і життєві цінності (М. Тітма).

У 90-ті роки розпочалася нова хвиля інтересу українських вчених до молодіжної проблематики. Активізувалися дослідження у різноманітних напрямах, до них була залучена значна кількість наукових колективів.

В основному наукові дослідження розгорталися в координатах соціологічної теорії молоді, структурую-чись за такими *напрямами:*

- економічні проблеми молоді (І. Лукінов, Ю. Пахомов, В. Урчукін);
- особливості формування трудових орієнтацій та життєвих планів різноманітних її соціально-демографічних категорій (Л. Аза, О. Вишняк, Є. Головаха, В. Матусевич, В. Осовський, М. Чурилов);
- підготовка молоді до праці в умовах реформи загальноосвітньої професійної школи, об'єктивні та суб'єктивні чинники трудової активності молоді, її політична інформованість та суспільно-політична активність, тенденції й проблеми побуту, дозвілля молоді (О. Вишняк, М. Чурилов, С. Макеєв, В. Піча);
- життєве самовизначення молоді;
- формування молодого спеціаліста (О. Якуба, А. Андрющенко);
- соціальна зрілість молоді (Т. Старченко, І. Пустельник, Н. Черниш);
- проблеми життєвого самовизначення, досягнення життєвого успіху (Л. Сохань, Є. Головаха, О. Балакірева, І. Мартинюк, В. Очеретяний).

Український науково-дослідний інститут проблем молоді зосередив свою діяльність на фундаментальних і пошукових дослідженях проблем молоді, аналізі та прогнозуванні ситуації у молодіжному середовищі, встановленні та

налагодженні зв’язків з організаціями в Україні та за її межами, які працюють у сфері молодіжної проблематики. Інститут підготував статистичний довідник «Молодь України», інформація якого охоплює основні сфери життєдіяльності юнаків і дівчат. Але економічна та соціальна криза наприкінці XX ст. ускладнила функціонування як загальнотеоретичної, так і галузевої соціології. За відсутності фінансування майже не проводяться масштабні дослідження, які б могли з’ясувати молодіжні проблеми в умовах трансформації політичної, соціально-економічної систем. Значно скоротилась кількість дослідних центрів, проблемних лабораторій з вивчення сучасної молоді.

Останнім часом загострилося чимало молодіжних проблем, серед яких найголовнішими є:

- низький рівень життя, безробіття і значна економічна та соціальна залежність від батьків;
- шлюбно-сімейні проблеми (високий рівень розлучень, сімейних конфліктів);
- низька народжуваність;
- матеріальна незабезпеченість, відсутність умов для поліпшення житлових умов;
- поганий стан здоров’я і зростання рівня соціальних відхилень (злочинність, пияцтво, наркоманія, проституція);
- втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму.

Постійно скорочується питома вага молоді щодо всього населення. В Україні за останні десять років її кількість знизилася з 22 до 20%. За всіма прогнозами, ця тенденція триватиме і надалі. Вирішення цих проблем потребує розробки і втілення у соціальну практику державної молодіжної політики, яка повинна бути зорієнтована на створення нової системи професійної підготовки молоді з урахуванням тенденцій сучасного соціально-економічного буття, потреб ринку праці, подолання відчуження молоді від політичних та суспільних процесів. Але на рубежі XX-XXI ст. ефективній молодіжній політиці стали на заваді: дефіцит соціально-економічних ресурсів, які б могли бути використані для вирішення молодіжних проблем; зниження життєвого рівня молоді, що спричиняє песимізм, соціальну апатію; невідповідність рівня професійної підготовки молоді реальним потребам суспільства; слабка консолідованість молодіжного руху. Головними структурними ланками такої політики повинні стати заходи щодо вдосконалення системи освіти молоді, формування та реалізації її соціальних та економічних інтересів, участь у політичній діяльності, реалізації духовних запитів і потреб. У зв’язку з цим нового значення набуває соціологія молоді як спеціальна наука, що вивчає закономірності формування розвитку і відтворення молодого покоління.

ТЕМА № 8
Соціологія шлюбу і сім'ї

Соціологія сім'ї – це спеціальна соціологічна теорія, галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах.

Першими в історії соціології фундаментальними дослідженнями сім'ї були дослідження французького вченого **Ле Пле** (1806-1887), який виділяв III типи сім'ї: **патріархальну** (залежну від волі батька), **нестійку** (діти часом зі своєю долею спадщини залишають сім'ю батьків), **корінну** (залишається опікунство однієї дитини над батьками).

Найважливішими об'єктами вивчення соціології сім'ї є *шлюб і сім'я*.

Соціологія сім'ї та шлюбу вивчає досить широке і різноманітне *коло питань:*

- типи соціальних відносин, характерні для сім'ї;
- фактори, що визначають чисельність і структуру сімейної спільності;
- зв'язок сім'ї з іншими соціальними спільностями та сферами соціального життя;
- суспільні функції сім'ї, її структуру та особливості як соціального інституту, психологічної групи;
- мотивацію шлюбів і розлучень, а також соціальні та психологічні фактори, які сприяють плануванню сімейного життя, виникненню та подоланню внутрішньо-сімейних конфліктів;
- інтеграцію та дезинтеграцію сім'ї;
- історичні типи та форми шлюбно-сімейких відносин, тенденції та перспективи їх розвитку;
- умови життя сім'ї та ін.

Як основні соціологічні підходи до дослідження сім'ї виступають соціальний інститут і мала соціальна група. Ці підходи з'являються у специфічному баченні предмета дослідження і виборі понять.

Сім'ю як соціальний інститут ми аналізуємо тоді, коли особливо важливо з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних межах відповідають чи не відповідають тим чи іншим сучасним потребам суспільства. Модель соціального інституту дуже важлива для прогнозування майбутніх змін.

При розгляді сім'ї як соціального інституту вивчаються:

- суспільна свідомість у сфері шлюбно-сімейних відносин, узагальненні характеристики сімейної поведінки груп населення в різних економічних і культурних умовах, вплив суспільних потреб та характер відносин та спосіб життя сім'ї;

- причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї у тих чи інших умовах;
- соціальний механізм зміцнення сімейних норм і цінностей;
- ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій в різних ідеологічних, політичних, соціально-економічних і культурних умовах;
- співвідношення зразкових сімейних норм і цінностей, а також реальної поведінки членів сім'ї тощо.

При аналізі сім'ї як **малої соціальної групи** доцільно виділяти три основних типи характеристик:

- характеристики групи в цілому: цілі та завдання сімейної групи, склад і структура сім'ї, соціально-демографгшнй склад сім'ї, групова згуртованість, групова діяльність і характер групової взаємодії сімейної групи, структура влади, комунікації в сім'ї тощо.
- характеристики зв'язків і відносин сімейної групи з більш широкими суспільними системами в межах соціальної структури суспільства.
- цілі, завдання і функції стосовно до індивіда, групова регуляція поведінки та взаємодії індивідів у сім'ї, груповий контроль, групові санкції тощо, сімейні цінності, норми та зразки поведінки, включення індивіда в сім'ю, його задоволеність перебуванням у сім'ї, її функціональними вимогами та ін.

Шлюб – це соціальна форма відносин між чоловіком і жінкою, яка історично змінюється**.** Через шлюб суспільство впорядковує і санкціонує їх статеве життя, встановлює подружні і батьківські права й обов'язки. При оформленні шлюбу практикується укладання **шлюбного контракту**. За процедурою шлюбної церемонії шлюби поділяються на **цивільні і церковні.** На фоні загального зростання соціальної напруги у нас поширюються такі феномени шлюбно сімейних відносин, як **фіктивний шлюб, фіктивне розлучення, конкубінат** та ін.

Залежно від форми шлюбу виділяють: **моногамію** і **полігамію**, яка у свою чергу, існує у формі **полігінії** (шлюб між одним чоловіком та кількома жінками), або **поліандрії** (шлюб однієї жінки з кількома чоловіками). Крім того, відрізняють шлюби **ендогамні** (укладаються в межах власної, але більш широкої спільності) і **екзогамні** (в силу необхідності вимушені укладати шлюб з партнером, який належить до інших груп).

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але й їх дітей, а також інших родичів та близьких. Крім того, сім'я виступає як соціальна клітина суспільства, є дуже близькою до «оригіналу» моделі всього суспільства, в якому вона функціонує.

Сім'я – це досить авторитетний соціальний інститут, організуючий і соціалізуючий вплив якого з самого початку життя відчуває кожна людина.

Сім'я – це структура (соціальний інститут), який ґрунтується на кровній спорідненості людей, шлюбі, всиновленні, загальному бюджеті і побуті, об'єднаних взаємною відповідальністю. Сім'я є не тільки біологічним, скільки соціальним утворенням. У сім'ї статевий інстинкт отримує морально-естетичне, соціальне забарвлення, сім'я – це не тільки відносини типу: «чоловік-жінка»; скільки – «мати, батько – син, донька», це сплав кохання, обов'язку, відповідальності.

Основними *особливостями сім'ї* в порівнянні з іншими соціальними групами, інститутами є перевага у відносинах тенденцій на згуртування, більшу взаємовідповідальність, стійкість, спорідненість, інтимність інтересів і стосунків, особлива емоційність відносин і вікові залежності.

Предметом конкретного соціологічного аналізу, досліджень у сфері сімейних відносин являються умови життя, структура сімей і їх життєві цикли.

До *специфічних обставин*, в яких формується, живе, функціонує сім'я, належать:

- місце проживання (регіон, вид поселення);
- соціально-расова та етнічна належність;
- матеріальне становище; рівень освіти і культури членів сім'ї;
- традиції, цінності, на які орієнтується у своїх життєвих планах і прагненнях члени сім'ї;
- стартова позиція, тобто та моральна й економічна база, на якій будується кожна сім'я і від якої багато в чому залежить її здатність до консолідації, згуртування, інтеграції.

Основами для створення, успішного функціонування сім'ї є:

- біологічні (фізіологічні, природні, вікові, сексуальні);
- матеріально-економічні (забезпечення здорового побуту, дозвілля);
- правові (заключення шлюбу);
- соціальні (вільна згода на шлюб і рівні права та обов'язки у ньому);
- морально-етичні (кохання).

Під структурою сім'ї розуміється сукупність відносин між її членами, включаючи крім родинних, систему духовних, моральних відносин, у тому числі відносини влади, авторитету та ін.

Виділяють так звану *авторитарну структуру* і у зв'язку з цим *авторитарні сім'ї*, які характеризуються жорстким підкоренням дружини – чоловікові, а дітей – батькам. *Демократичні сім'ї* засновані на розподілі ролей згідно не з традиціями, а з особистісними якостями і здібностями подружжя, на рівній

участі кожного з них у прийнятті рішень, добровільному розподілі обов'язків у вихованні дітей тощо. Важливу роль у сучасних сімейно-шлюбних відносинах відіграють правові відносини, які регламентують закріплені в юридичних нормах взаємні права і обов'язки подружжя, батьків і дітей один до одного.

Важливим зрізом структури сім'ї є **структура комунікації**, при вивченні якої найбільш вагомим являється встановлення міжособистісних каналів комунікації і характеру їх існування. Структура комунікації суттєво впливає на всі сторони функціонування сім'ї, оскільки характер питань, що обговорюється, культура та інтенсивність духовного спілкування між подружжями як на стадії формування сім'ї, так і на біль пізніх, етапах сімейно-шлюбних відносин багато втому впливають на згуртованість сімейної групи і задоволеність шлюбом, а адекватна структура комунікацій між батьками і дітьми є важливою передумовою успішного виконання сім'єю її виховних функцій.

Існує також **рольова** структура сім'ї. Вона пов'язана з виконанням кожним членом сім'ї певних ролей, а також із системою їх рольових сподівань. Така структура характеризує систему взаємодій і відносин членів сім'ї відповідно до традицій та звичаїв, що існують у суспільстві в цілому, найближчому соціальному оточенні і закріплених в особистісному досвіді членів сім'ї.

Можна виділити чотири основні ролі індивіда – члена сім'ї – щодо суспільства в цілому (роль члена суспільства), виробничої діяльності індивіда (роль виробника), за його неформальними контактами з друзями, знайомими, сусідами (роль товариша) і з родичами (сімейна роль). У вивченні сімейно-шлюбних відносин доцільно конкретизувати роль членів сім'ї і розглядати їх зв'язок з іншими, поза сімейними ролями.

Щодо **типів сім'ї**, то найбільш поширеною є проста, або нуклеарна сім'я (від лат. nucleus – ядро). Вперше така назва вжита в 1949 р. американським соціологом Ж. П. Мурдоком. Така сім'я складається з подружжя та дітей, які не перебувають у шлюбі. При одруженні дітей утворюється інший тип сім'ї – розширена або складна сім'я. Вона включає три і більше поколінь або дві і більше нуклеарних сімей, які проживають разом і ведуть спільне господарство. Залежно від наявності в сім'ї батьків виділяють повну сім'ю (коли є обидва члени подружжя) і неповну, де один із батьків відсутній. Щодо структурної побудови, сім'ї розрізняються за формами життя, або їх спорідненістю, за формою шлюбу, розподілом влади (режимом), місцем проживання, наслідуванням майна і т.п.

За **формами проживання** сім'ї поділяються на **прості** (чоловік і жінка) і **нуклеарні** (з дітьми – однодітьні, малодітні і багатодітні), **розширені, складі** (з представниками різних поколінь, різних родичів), **неповні** (одинокі), **альтернативні** (гетеросексуальні пари – без реєстрації шлюбу, комуни –

об’єднання сімей за різними мотивами, одностатеві пари), **дистантні** (геологів, полярників, військових) сім’ї.

За **формою шлюбу** (режимом) сім’ї бувають **авторитарні** (матріархальні, патріархальні) і **демократичні** (егалітарні – фр. рівність); за **місцем проживання** – **патрилокальні** (молоді проживають у батьків чоловіка), **матриархальні** (вони проживають у батьків нареченої) і **неолокальні** (проживають самостійно); **за наслідуванням майна** (за чоловічою, чи жіночою лінією).

Отже, тип сім’ї визначається станом родинних зв’язків.

Якщо три типи сім’ї (за соціально класовою ознакою, типом поселенню, національною ознакою) характеризуються досить просто, то типом сім’ї за віком, тривалістю існування, кількісному, чисельному складу та ін. мають багато відмінностей.

Сім’я молодіжна. Це сім’я, яка тільки створилась, оформилась. Для такої сім’ї атмосфера ейфорії – нормальне явище. *Молода сім’я.* Це сім’я, яка зустрілась з першими для них несподіваними перешкодами. Кожний з сім’ї – чоловік чи жінка думають, що однієї любові малувато. Треба мати побільше доброти, про яку так вдало сказав Уільям Шекспір: «Моя любов без дна, доброта – як ширина морська, чим більше її бачу, тим становлюсь безмежніше і багатіше», більше уступчивості, турботливості, тактичності, прояву належної уваги до батьків і більших. В сім, яка чекає дитину, помітно змінюються подружжя: дружина не залишається без уваги, появляється надзвичайна турботливість один до одного.

Сім’я середнього подружнього віку (від трьох до десяти років спільного проживання). Це період найкритичніший, відповідальний в життя такої сім’ї. Це пояснюється тим, що саме в такий період появляється скука, одноманітність стереотипів у взаємовідносинах подружжя. Прислів’я говорить: однією любов я ситий не будеш і вік обнявшись не просидиш. Починають розгорятися конфлікти, і на такий період припадає більшість розлучень і розпаду сімей. *Сім’я старшого подружнього віку* (десять-двадцять років подружжя). Морально психологічне благополуччя в такій сім’ї залежить від багатства їх осіб, взаємної уступчивості, співпадання потреб, інтересів.

Літня подружня сім’я, яка прожила не один десяток років спільно. А як відомо, у прожитого життя є два крила: одно несе радість, а другим – сльози утирає. Ця різновидність сімей виникає після вступу в шлюб їх дітей, появи онуків. Подружжя вступають в нові для них ролі – бабусь і дідусів, освоюють нові функції в сім’ї і як раніше люблять один одного.

Певний тип сім’ї становлять сім’ї: бездітні, малодітні, багатодітні та ін.

Бездітні сім’ї – це сім’ї, де протягом десяти років спільного життя в подружжі не народилась дитина. Таких сімей на Україні приблизно 30% загальної кількості

сімей. Причому приблизно 12% з них залишаються бездітними через медико-біологічні причини, решта – через небажання мати дітей. Кожна третя сім'я з такої групи розпадається частіше з ініціативи чоловіків.

Нині в Україні переважають *прості сім'ї*, які у своєму складі мають подружжя з дітьми (будь-якого віку) або без них. На сім'ї такого типу припадає майже 75%. А от сім'ї, які складаються з двох і більше подружніх пар, становлять лише 4,8%. Це в основному сім'ї, в яких діти, що одружились, живуть разом з батьками. Значна категорія сімей, у складі яких немає подружньої пари.

Як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціологічній літературі відсутня єдина типологія функції сім'ї.

Функції сім'ї – це способи, методи прояву її активності, життєдіяльності всієї сім'ї і окремих її членів.

Основні соціальні функції сім'ї:

- *Відтворення населення*. Функція відтворення населення включає фізичне (народження дітей) і духовно-моральне відтворення людини в сім'ї;
- *Господарсько-побутова*. Відображується господарсько-побутова функція сім'ї;
- *Виховна*. Виховна соціальна функція сім'ї визначає відповідальність батьків за духовно-моральне, естетичне виховання дітей;
- *Взаємне піклування членів сім'ї один за одного*. Мають за мету підвищення відповідальності дітей за батьків;
- *Організація і використання вільного часу.* Її мета – допомогти членам сім'ї реалізувати свої здібності і таланти в забезпеченні активного відпочинку.

При дослідженні умов життя сімей, їх поділяють на загальні соціальні умови (економічні, політичні, культурні, демографічні, екологічні, психологічні), умови соціального оточення (тип населеного пункту, характеристика місцевого господарства, закладів освіти, культури, медицини, демографічного і етнічного середовища) і безпосередні умови сімейного життя (квартира, побутові умови, фінансові можливості).

Наступним важливим елементом соціологічного аналізу є їх життєві цикли**:** утворення сім'ї, початок і кінець народження дітей, «пусте гніздо», припинення існування сім'ї.

При *утворенні сім'ї* в більшості країн, народів світу забороняється ендогамія, інцест, або єдинокровний шлюб. Велике значення на даному життєвому етапі для майбутніх наречених мають такі соціальні фактори, як територіальна близькість, спорідненість діяльності, ідеалізовані їх уявлення про партнера («він, як мій батько, брат, вона – як і я»), об'єктивна оцінка здоров'я, можливостей, статусу, здібностей, краси партнера, соціальні фактори релігії, національності, раси. Слід

особливо зважити в даний період на принципи добровільності і рівноправності у відносинах. На даному життєвому циклі існування сім'ї слід сумісно вирішувати, через який період сім'я повинна стати нуклеарною, скільки і яких за статтю дітей буде в сім'ї, яка між ними повинна бути різниця у віці. *«Пусте гніздо»* – це той життєвий етап сім'ї, коли остання дитина дорослішає, вступає в шлюб і покидає сім'ю (що є приводом до більш згуртованої подальшої життєдіяльності батьків, або для їх розлучення).

Припинення існування сім'ї може бути пов'язане із смертю одного із членів простої сім'ї, або розлученням. Своєрідним соціальним орієнтиром для совісті тих, хто вступає в шлюб, є моральні норми, узагальнені у практиці сучасної сім'ї: *по-перше, реєстрацію шлюбу відповідальними державними органами є не тільки юридичний акт, але й форма прийняття моральних обов'язків, що випливають з шлюбу*. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Так, в Конституції України зазначається, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка і що кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (ст. 50). Правда, в Україні, як і в інших країнах, є сотні тисяч сімей незареєстрованих шлюбів. Ніхто ж не примушує до укладання та реєстрації шлюбу, але всякий має підкорятися законам шлюбу. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народилися вони в шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідується за законом. *По-друге морально виправданий лише той шлюб, який укладається на взаємній любові. Адже приспів каже: «Без сонечка не можна пробудити, без любові не можна прожити». По-третє, рішення про укладання шлюбу має належати лише тим, хто вступає в шлюб,* поради батьків і друзів можуть бути враховані, але не мають вирішального значення. Потрібно бути *соціально і психічно підготовленим* до вступу в шлюб (готовність до корисної праці, до виховання дітей і самообслуговування). Одружитися – це наполовину зменшити права і удвічі збільшити обов'язки. Морально регулюється не тільки вступ в шлюб, але й розлучення. Якщо між подружжям зникли взаємна повага, дружба, любов, і сім'я не може більше вирішувати свої функції, то розірвання шлюбу є моральним. Тут розлучення лише офіційно фіксує те, що уже сталося – розпад сім'ї.

У сімейних відносинах через їх складність і індивідуальність виникає багато суперечностей, що регулюються *морально*. Моральні норми, що регулюють сімейні суперечності, ємкі за змістом і значимістю. *Це взаємна любов між подружжям, визнання рівності між подружжям, недопустимість підкорення одного з них іншому, або спроб командувати іншим, піклування і чуйність у*

відносинах між усіма членами сім'ї; любов до дітей, виховання і підготовка їх до трудового, соціально корисного життя, тактичність у вирішенні сімейних суперечностей; взаємодопомога у всіх видах діяльності, в тому числі і в побуті.

У світі співвідношення: шлюб-розлучення складає 2:1 (на Україні пропорція більша), причому в 2/3 випадків ініціаторими розлучень є дружини, найбільш часто розлучаються молоді сім'ї. Причин розлучень занадто багато, однак основні із них – це *легковажний вступ у шлюб, прояви антикультури в період дозвілля, дисгармонія в інтимних відносинах, зради (адюльтер), несумісність характерів і таке інше.* З припиненням існування сім'ї пов'язана і проблема повторних шлюбів (не зважаючи на те, що один гуморист сказав, що дані шлюби є тріумф надії над досвідом, дані чисельних соціологічних досліджень стверджують, що досить велика частка і чоловіків, і жінок про свою згоду вступити в повторний шлюб з першим чоловіком (першою дружиною).

Слід вказати і на ті сили, які все ж таки утримують подружні пари у шлюбі: це – ***внутрішні сили сім'ї*** (кохання, діти, почуття обов'язку перед членами сім'ї, сумісне прагнення до реалізації планів, можливості гармонійного розвиту всіх членів сім'ї), і ***зовнішні сили*** (допомога держави, й піклування про сім'ю, тиск суспільної думки, можливість урати соціального статусу, престижу, вплив економічних умов життя).

Розлучення – це скасування шлюбу за життя обох членів подружжя. Розлучення відбувається по заяві одного або обох членів подружжя у судовому порядку, а при взаємній згоді обох членів подружжя, якщо не мають неповнолітніх дітей, в органах ОРАЦСу (Органи Реєстрації Актів Цивільного Стану). *Розлучуваність, в демографії, частота скасування шлюбу. Вимірюється кількістю розлучень на 1000 мешканців у місті або на 1000 існуючих подружніх пар.* Постійний ріст розлучень на протязі декількох десятиліть розбурхав у США уяву про кризу сім'ї як соціального інституту. Пік таких розмов прийшовся на початок 70-х років. А вже в кінці 70-х помічається ренесанс сімейних цінностей. Виник так званий **просімейний рух.** На сьогодні більшість американських соціологів припинили драматизувати ситуацію та перейшли до її серйозного аналізу. Чоловік та жінка проходять різноманітні цикли задоволеністю та розчарування шлюбом. Коливання цих циклів не співпадає. Після 6 років сімейного життя чоловік відлучається від сім'ї, дружина необхідна йому в якості господині та товариша. У жінок все навпаки: по мірі дорослішання дітей виникає необхідність в емоціональній прив'язаності. Розходження думок на цьому етапі і призводить до виникнення незадоволеністю шлюбом. Але після 18 років подружнього життя задоволеність знову зростає за рахунок необхідності в духовному діалозі обох членів сім'ї.

Мотиви розлучення – це суб'єктивні причини, приведені експертами або тими хто розлучається**.** Мотиви відображають тільки ті почуття, які відчувало подружжя на період розлучення, а не реальні проблеми, які призвели до розлучення. Про це гарно відомо сучасним соціологам, котрі будують свої дослідження на матеріалах справ про розлучення. Відомо, що під час суду подружжя називає неіснуючу причину розлучення, а мотив, полегшуючий процедуру розірвання шлюбу. Серед них найбільш популярними є наступні:

- Відсутність спільних поглядів та інтересів;
- Не зійшлися характерами;
- Кохання до іншої людини;
- Алкоголізм;
- Відсутність нормальних житлових і матеріальних умов;
- Втручання батьків у сімейне життя подружжя.

Причини розлучення та мотиви розлучення – поняття кардинально різні. Перші об'єктивні, другі суб'єктивні. Перші діють по мимо волі та свідомості людей. Вони підкорюють їхню свідомість. Наприклад, незадоволення житловими умовами, відсутність грошей, спільне життя з тещею та інше, ці причини можуть стати приводом до розлучення. Але у багатьох із них люди не зізнаються. Вони повідають соціологу зовсім про інше. Кожен прагне виглядати краще за інших. Навіть наодинці ми не завжди зізнаємося в правді і намагаємося якось раціоналізувати свої дії. Потрібно враховувати і третього героя – привід до розлучення**.** Це як і люба дрібниця, яка стала останньою краплею що стала початком активних дій. *Стану психологічного спустошення, емоційного стресу та панічного страху, що приходить після розлучення,* вчені дали назву *«травма розлучення*». Сюди включаються і ті порушення в психіці, поведінці, у світі батьків та дітей, які відбулися після розлучення і були ним спровоковані. «Травма розлучення» посилюється із збільшенням віку подружжя що розлучилося. Згідно інформації, жінки сильніше переживають розпад шлюбу, ніж чоловіки. Але вони і отямлюються швидше, легше переносять самотність. *Відновлення психічної рівноваги та пристосування до нових соціальних умов називають адаптованістю до післяшлюбного життя.* У чоловіків і жінок, молодих та старих, бідних та заможних, представників різних культур вона проходить неоднаково.

ТЕМА № 9

Соціологія освіти

Освіта як соціальний інститут

Освіта є одним із найдавніших інститутів. Вона виникає через потребу суспільства у відтворенні і передачі знань, умінь, навичок, підготовки нових поколінь до життя.

Соціологія освіти – це галузь знання, яка вивчає систему освіти як соціальний інститут, її взаємодію із суспільством. Тобто розглядається взаємозв'язок системи освіти з політичною системою, економічною, з демографічними процесами; взаємодія з виробництвом, ідеологією, соціально-класовою структурою.

Поняття освіти багатозначне. Його можна розглядати і як процес, і як результат засвоєння особистістю систематизованих знань, умінь, навичок. Важливо при цьому розмежовувати формальний і реальний результати освіти. Показниками формального результату є диплом, атестат, посвідчення, які говорять про закінчення навчального закладу, захисту дисертації і т.п.; а реального – рівень знань, умінь, тобто фактична освіченість.

Освіта – це цілісна самостійна система, яка має інституціональний характер. Однак це не просто діяльність з навчання і виховання, а особливим чином організована, ієрархізована, рольова діяльність, яка опирається на спеціальні установи, урегульована спеціальними нормами. Це інститут суспільства, який надає суспільним відносинам з передачі, накопичення соціального досвіду, цілеспрямованого формування особистості стійкість та визначеність. Також освіту можна розглядати як визначальний компонент культури, який забезпечує спадкоємність і відтворення соціального досвіду. Дуже важливим при цьому є аналіз освіти як одного з факторів прогресу культури.

Інституціоналізація освіти – тривалий і складний процес. Його ознаками є оформлення соціальної групи, для якої діяльність з навчання і виховання стає професійною і призводить до зникнення аматорського та внутрішньосімейного заняття. Ознакою інституціоналізації є зміна якості самої діяльності. Вона стає рольовою, цільовою, ієрархічною.

Про інституціоналізацію свідчить:

- поява спеціальних установ (шкіл, училищ, ВНЗ);
- поява спеціальної групи вчителів, викладачів;
- поява норм, які регулюють процес навчання, виховання.

Предметом спеціального аналізу соціолога є діяльність з навчання і виховання. Найважливішою закономірністю розвитку всієї системи освіти є взаємозв'язок *навчання і виховання* – двох структурних елементів освіти. Вважається, що виховання відіграє провідну роль. Без підтримки виховання навчання не може

дати позитивних результатів; оскільки навчання, відірване від виховання – це тільки розвиток розуму й нагромадження знань, а виховання – це формування особистості, її характеру. Поєднання навчання і виховання забезпечує, насамперед, прищеплення учням навичок самостійного мислення, здатності відбивати зовнішній світ і власне «я». Ефективність навчання, з одного боку, залежить від тих знань і переконань, які вже досягнуті до ЗВО (у школі або шляхом самоосвіти); тому в одних випадках навчання і виховання потрапляють у сприятливий ґрунт, поповнюючи знання й поглиблюючи світогляд. З іншого боку, навпаки, навчання і виховання вступають у протиріччя з колишніми знаннями і поглядами.

Інформація під час навчання може викладатися по-різному:

- вузько, коли вона, поповнюючи розумовий багаж, не збагачує свідомості;
- глибоко, коли відбувається зворотний зв'язок і знання перетворюються в переконання.

У сучасному світі освіта набуває особливої ваги. Вона покликана забезпечити підготовку суб'єктів соціальної дії до вирішення глобальних завдань, які стоять перед людством. Освіта охоплює практично всі соціальні групи. Підготовка нових поколінь до виконання соціальних і професійних функцій останнім часом вимагає все тривалішого й складнішого навчання.

Сьогодні особливу роль у процесі навчання відіграють гуманітарні науки. Тому доречно говорити про гуманітаризацію (зокрема, вищої освіти), в основі якої лежить всебічний розвиток людини як особистості, формування її світогляду й інтелектуальної культури, а також розвиток особистісних якостей і збагачення культурного потенціалу.

Як складна інституціональна форма суспільства система освіти органічно пов'язана з такими соціальними інститутами, як політика, економіка, залежить від них і разом з тим має на них зворотний вплив. У складні переломні епохи це особливо очевидно. Стан освіти відбиває стан суспільства, ті якісні зрушення, які в ньому відбуваються.

Функції та мета освіти

Освіта як соціальний інститут виконує цілий ряд функцій:

1) насамперед, варто виділити *соціально-економічну функцію* освіти. Вона пов'язана з підготовкою до трудової діяльності нового покоління працівників, фахівців, представників різних професій. За допомогою цієї функції освіта забезпечує відтворення різних категорій працівників;

2) також освіта включає особистість у соціальні відносини, долучає її до соціальних норм і цінностей, тобто виконує функцію *соціалізації*;

3) із соціалізацією тісно пов'язана й *функція соціальної інтеграції*. Залучаючи до загальних цінностей, навчаючи певним нормам, освіта стимулює єдині дії,

поєднує людей. (Наприклад, виконанню функцій соціальної інтеграції сприяє те, що школа фізично поєднує представників різних соціальних груп);

4) освіта є засобом *соціального переміщення й просування нагору* по соціальним сходинкам. Звичайно, у сучасному світі ще зберігається нерівноправний доступ до вищої освіти, і не завжди отримані знання сприяють просуванню нагору й поліпшенню матеріального становища, але все-таки освіта відіграє значну роль у житті людини (так, особливого значення в сучасну епоху набувають гуманістичні функції освіти, які спрямовані на розвиток особистості, підвищення рівня її культури, формування системи цінностей).

Можна говорити про латентні (приховані) функції освіти: у свій час Р. Мертон звертав увагу на таку приховану функцію, як «baby sitting» (няньки), школа на якийсь час звільняє батьків від необхідності доглядати дітей, у навчальних закладах формуються кола спілкування, дружні зв'язки, які, як правило, зберігають значення протягом усього наступного життя. Часто там знаходять майбутнього чоловіка або дружину; вона дозволяє молоді формувати власну культуру.

Серед різних цілей освіти виділяють три найбільш стійкі.

Екстенсивна мета припускає передачу накопичених знань, умінь, досягнень культури.

Інтенсивна мета полягає у повному розвитку здібностей учнів для формування в них не тільки готовності освоювати певні знання, але й постійно вдосконалювати, розвивати власні творчі навички.

Продуктивна мета припускає підготовку учнів до тих видів діяльності, якими їм безпосередньо належатиме займатися в певній структурі зайнятості.

Соціологічні дослідження проблем освіти

У зв'язку з ускладненням системи освіти і її взаємозв'язків з іншими соціальними інститутами набуває все більшого значення соціологічний аналіз проблем управління освітою.

Що ж вивчає соціолог у сфері освіти?

При *макросоціологічному* підході соціолога цікавить, насамперед, місце освіти в системі суспільних відносин, ефективність її функцій, взаємозв'язок з іншими сферами, системний характер самої освіти. При *мікросоціологічному* підході соціолога цікавлять суб'єкти й соціальні механізми діяльності, тобто групи учнів, викладачів, професійна орієнтація молоді, соціальна зрілість випускника, становище випускників на ринку праці і т.д.

Найважливішим завданням соціології є виявлення й вивчення протиріч взаємодії системи освіти і суспільства:

1. Система освіти пов'язана, насамперед, з такими соціальними інститутами, як політика, економіка і залежить від них; у свою чергу, політична і економічна

діяльність залежать від рівня освіти тих людей, які знаходяться при владі. Тому, чим більше сприяння приділяється освіті, тим якісніше потім будується політична й економічна діяльність.

2. Підготовка до трудової діяльності в сучасному суспільстві – це складний, трудомісткий процес, який вимагає великих матеріальних витрат і часу. Тому важливою соціальною проблемою є приведення освіти у відповідність до потреб суспільства. Тобто важливо, щоб кількість фахівців, яких випускають, відповідала запитам суспільства (наприклад, економістів і юристів сьогодні занадто багато, отже, наявна недостача робочих місць).

3. Джерелом більшості протиріч є також недостатній зв'язок вузів з виробництвом. Дослідження показали, що найслабкішим місцем продовжує залишатися підготовка студента до практичної діяльності. На думку експертів, більше 50% випускників недостатньо підготовлені до здійснення соціальних ролей. Через слабкий зв'язок вузу з виробництвом студенти недостатньо інформовані про майбутню трудову діяльність.

4. Крім того, відзначають порушення безперервності освіти, розрив навчально-виховної та науково-дослідної діяльності вузу, надмірну тривалість адаптації випускника і т.п.

5. Не менш важливою проблемою є слабкість матеріальної бази, недоліки науково-методичного і організаційного забезпечення навчального процесу, низький рівень культури виховного впливу.

6. Ще однією проблемою є навчання дітей-інвалідів, а також дітей з багатодітних і неповних сімей.

Наука як соціальне явище

У розвитку сучасного суспільства наука відіграє особливу роль. Всі структурні елементи суспільства відчувають зростаючий вплив науки. У свою чергу, на науку сильно впливають соціально-політичні, економічні та інші процеси. Наука пройшла складний і тривалий шлях розвитку: перші її прояви можна виявити в сивій давнині. Це знання в галузі астрономії, математики, механіки, медицини, які знаходили практичне застосування вже в древньому Єгипті, Греції, а також у країнах східної цивілізації. Однак протягом багатьох сторіч наукове знання являло собою лише окремі, не пов'язані між собою фрагменти. Древні знання співіснували з фантастичними уявленнями, вони не систематизувалися, не узагальнювалися і зберігали міфологічну форму.

Виникнення науки відносять до VI-го століття до н.е., коли у Древній Греції з'явилися перші теоретичні системи і склалися відповідні умови, тобто утворилася сприятлива атмосфера для виникнення науки (це насамперед криза міфологічної свідомості) і з'явилися можливості для систематичного заняття науковою діяльністю (це відділення розумової праці від фізичної). Розвиток

науки триває й протягом середньовіччя, але вона розвивається під егідою церкви, з її благословення. Тому, з одного боку, можна відзначити великий внесок вчених-богословів у розвиток філософії і логіки; а з іншого боку – відбувалася боротьба з тими мислителями, чиї наукові дослідження «посягали» на офіційну церковну доктрину. Значно прискорився розвиток науки в епоху Відродження. Велику роль тут відіграв розвиток торгівлі та мореплавання. (Леонардо Да Вінчі, Джордано Бруно, Миколай Коперник). Але справжній переворот у розвитку науки відбувається в XVII-XVIII століттях, коли вона оформлюється як соціальний інститут. У цей час відбувається розвиток промисловості, відкриваються перші наукові товариства, починається видання наукових журналів. В XIX-XX столітті виникають великі наукові лабораторії та інститути з потужною технічною базою. Століття вчених-одинаків минуло, складаються наукові колективи із чітким поділом функцій. Однак довгий час, аж до XX сторіччя наука не являла собою цілісне, розвинене, самостійне соціальне явище. І хоча елементи професіоналізму в науковій діяльності з'явилися вже давно, суспільство завзято розглядало науку, головним чином, як аматорське заняття, як форму проведення вільного часу. В XX столітті обсяг наукової діяльності подвоюється кожні 10 років за рахунок швидкого зростання кількості наукових відкриттів, а також числа людей, зайнятих у науці.

Інституціоналізація науки пов'язана з переходом до професійної діяльності, з появою наукового професійного співтовариства, спеціальних професійних установ. Розвиток науки завжди був пов'язаний із задоволенням потреб суспільства. Інституціоналізація призводить до чіткішого вираження та визначення соціально значимих функцій науки, яка, у свою чергу, змінює роль, статус, престиж у суспільстві. Ознакою інституціоналізації є оформлення наукової діяльності і діяльності спеціальних установ щодо самостійної сфери громадського життя. Інституціоналізація, виникаючи на основі взаємодії науки із суспільством, забезпечує підвищення ефективності наукової діяльності, призводить у цілому до зростання ролі науки. Внаслідок перетворення на цілісну структуру сама наука все частіше стає предметом спеціального дослідження. Отримують розвиток філософія та історія науки, оформляється наукознавство як загальна наука про науку. В 1950-і - 60-і роки американським соціологом Р. Мертоном закладаються основи соціології науки. Соціологія науки як самостійна галузь соціології зародилася на початку XX століття на Заході і на першому етапі розвивалася усередині соціології знання, де аналізувалися взаємодії знання і соціальної системи.

Соціологія науки вивчає:

1) соціальні аспекти діяльності з вироблення наукового знання;

2) систему соціальних відносин, які виникають у процесі руху нового знання (від його появи до впровадження в практику);

3) а також форми взаємодії науки і суспільства.

У розвитку сучасного суспільства наука відіграє особливу роль. Але в сучасному наукознавстві відсутнє загальноприйняте визначення науки. Її можна розглядати:

• і як компонент культури;

• і як систему знань;

• і як особливу діяльність зі збору, аналізу й переробки інформації;

• і як особливий соціальний інститут.

Наукова діяльність має широкий діапазон – це не просто система знань, але й процес їхнього отримання і застосування.

Однак у якому би плані не розглядалася наука, вона залишається продуктом світового розвитку і має загальнолюдський характер. Безсумнівно, розвиток науки в окремих країнах має свою специфіку. Але важливо пам’ятати про глобальний, світовий її характер, неприпустимість встановлення кордонів (американська, українська наука і т.п.).

У складній природі науки закладені внутрішні протиріччя, які є джерелом її розвитку. Наука не лише система знання, але й нескінченний процес його розвитку, а отже, заперечення старого. Науці внутрішньо властивий інноваційний характер.

Наука виконує дві основні соціальні функції:

- пізнавальну (вона спрямована на пошук нового, аналіз сутності процесів і явищ, виявлення закономірностей їхнього розвитку);

- практичну (спрямована на застосування знання, його використання в різних сферах суспільства).

У наш час наука має всі ознаки розвиненого соціального інституту. У сфері науки у світі зараз зайнято понад 5 млн. науковців, видається 100 тис. наукових журналів, у яких публікуються більше 2 млн. наукових статей на рік. У розвинених країнах на науку витрачається 3-4% національного доходу. Наука має численні спеціалізовані установи, засоби: НДІ, АН, наукові й інформаційні центри, бібліотеки, музеї, органи координації й планування, у неї є своя символіка, своя система контролю і заохочення, система оцінок престижу вчених (звання, вчені ступені і т.п.). Виникли наукові центри, які поєднують тисячі вчених.

Згідно Р. Мертону, в основі функціонування науки як соціального інституту лежать 4 принципи:

- Принцип універсалізму (або об’єктивності). Наукова цінність знання не залежить від того, ким і коли воно отримане. Цей принцип вимагає, щоб

об’єктивно оцінювався результат досліджень, і репутація була заснована на реальних заслугах.

- Принцип спільності. Наукове знання повинне належати всьому науковому співтовариству й бути спільним надбанням. Воно не повинне бути особистою власністю вченого або корпорації.
- Принцип безкорисності. Вимагає служіння істині. Вчений повинен діяти заради досягнення істини, а не в корисливих особистих цілях.
- Принцип скептицизму. Вимагає, щоб наукове знання не відразу приймалося на віру. Вченому повинні бути властиві критичність і сумлінність у перевірці отриманих результатів.

Наука як об’єкт соціологічного аналізу

Соціологічні дослідження науки мають теоретичне й прикладне значення. *Теоретичне* значення полягає в тому, що осмислення науки як соціального явища допомагає розкрити специфіку наукової діяльності, вивчити складні відносини в ній, взаємозв’язок наукової сфери з іншими сферами громадського життя, глибше зрозуміти значимість науки. *Прикладне* значення пов’язане з тим, що отримані тут результати досліджень використовуються для вирішення конкретних практичних завдань і проблем. Оскільки наукова діяльність спрямована на пошуки нового, найважливішим фактором її розвитку є змагання, а зовнішнім його вираженням виступає прагнення до визнання, боротьба за пріоритет і т.п. Тому найважливішим завданням дослідника є визначення статусу науки в суспільстві. Статус як узагальнена характеристика ставлення до науки включає: 1) довіру до результатів науки; 2) оцінку діяльності; 3) престижність заняття науковою діяльністю в порівнянні з іншими видами; 4) частку національного продукту, який іде на потреби науки, черговість фінансування і т.д.

Наука займає важливе місце. Разом з тим, її престиж різко знижується при переході до конкретних характеристик і проявів. Зокрема, ставлення до заняття науковою діяльністю, її фінансування і т.д. Очевидно, можна зробити висновок про те, що як реально функціонуюча система наука в нашій країні ще не має належного високого статусу і високого престижу. Про це свідчить, зокрема, те, що за оплачуваністю і стимулюванням наукова діяльність займає 12 місце серед 22 основних видів трудової діяльності.

Сьогодні багато дослідників говорять про відставання науки від потреб розвитку суспільства. Тому на сьогодні необхідно насамперед: зміцнити матеріальну базу науки, забезпечити розвиток досліджень, підняти на світовий рівень їхню якість, забезпечити розвиток пріоритетних галузей, забезпечити співробітництво різних наук, звільнити при цьому суспільні науки від службової ролі стосовно політичної системи.

ТЕМА № 10
Соціологія культури

Поняття культури. Соціологія культури: основні поняття, функції та методологічні підходи

Одним із найцінніших здобутків соціуму, який впливає на фундаментальні процеси в ньому, є культура. Спершу слово «культура» (лат. cultura agri) означало догляд землі. Згодом ним стали позначати все, що створила людина, а культурою вважати все, що відрізняє людину від природи. В цьому розумінні розвиток людства – це розвиток його культури.

Культура як соціальний феномен – явище складне, поліструктурне. Вона інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини. Звідси – неоднозначність самої дефініції культури, її логічної структури, сутності та форм. Кожне з визначень культури фіксує реальні й значущі риси та особливості культури, але жодне з них не є вичерпним.

Культура як предмет соціологічного аналізу є сукупністю структур, процесів, пов'язаних з функціонуванням суспільства на різних рівнях розвитку, системою контролю за соціальною поведінкою (система соціальних структур і соціальних відносин щодо культурного феномену, особливості взаємодії культури як соціального інституту із суспільством).

Традиційно культуру розглядають як сукупність цінностей. Ціннісний вимір – один з найважливіших у культурі.

Отже, у вузькому значенні культура – цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, конкретному суспільству; у широкому – соціальний механізм взаємодії (засоби, способи, зразки) особистості, спільноти із середовищем існування (природним і соціальним), які забезпечують передачу досвіду та розвиток діяльності. Тобто культура є якісною характеристикою людської діяльності, наскрізною суспільною системою, яка пронизує все суспільство, всі його галузі й структури. Різноманітність виявів людської культури відповідає багатогранності людської діяльності. Культура (лат. cultura – догляд, освіта, розвиток) – структурний елемент соціальних відносин, сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.

Існує кілька *методологічних підходів* до соціологічного аналізу культури. *Функціональний підхід.* Розглядає основним елементом культури цінності. На думку Т. Парсонса, культура – це відповідно організована, стабільна система цінностей. Різні культури мають багато спільного, тому їх природним розвитком є тільки еволюція. Однак, вважаючи вихідним положення про стабільність

культурних систем, цей підхід недостатньо уваги приділяє культурним змінам і відхиленням.

Конфліктний підхід. Аналізує культуру як динамічну, суперечливу систему, арену конфліктів, породжених соціальною нерівністю. Зокрема К. Маркс розглядає її як похідну економічних відносин. Соціальна нерівність призводить до того, що існуючі культурні системи не здатні задовольняти всіх членів суспільства. А це породжує соціальну напругу, революційні катаклізми. Домінуюча культура є наслідком нав'язування панівною групою своїх норм, цінностей, закріплює відносини панування через орієнтацію соціальних інститутів на свої цінності. Однак, розкриваючи суперечності культури, джерела її розвитку, він надто акцентує на відмінностях культур, байдужий до їх спільних рис.

Технологічний підхід. Розглядає культуру як технічно-цивілізаційне явище, продукт людської діяльності, сукупність створених людством матеріальних та духовних цінностей. Був поширений у вітчизняній філософській та соціологічній літературі до середини 60-х років XX ст.

Діяльнісний підхід. В його основі ідея розвитку творчого начала культури. Зосереджуючись на продукуванні нових цінностей, ідей, концепцій, особливостях їх поширення, виявляє не меншу увагу до особистості. Відповідно культуру вважає людським, особистісним виміром історії, процесом і засобом самовизначення розвитку та самореалізації людини. Ці процеси під час засвоєння культури реалізуються як індивідуалізація особистості. Культура тісно пов'язана зі свободою людини, передбачає вільне самовираження людини. Ця концепція приваблювала своїм гуманізмом, поєднанням творчого та особистісного начал, соціетального та індивідуального підходів. Але вона занадто орієнтувала на позитивні якості культури, яка насправді є складним феноменом, маючи в собі й негативні риси. Наприклад, науково-технічний прогрес призвів до створення небезпечних для людства зброї масового знищення, екологічної кризи тощо.

У кожній галузі культури існують свої функціональні одиниці, які є основними складовими культурних систем. Вони називаються елементами, або рисами культури. Ними можуть бути речі матеріального побуту, засоби, предмети праці, специфічні соціальні інститути культури, які організовують продукування духовних цінностей (науки, літератури, мистецтва тощо), їх поширення (школи, вузи, спеціальні художні, музичні, культурно-освітні навчальні заклади, бібліотеки, музеї тощо), і самі ідеї (еволюції, адаптації, відносності, національної самосвідомості), які теж організовують навколо себе наукові, філософські системи, інтелектуальні напрями.

Загалом найширшу сукупність предметів, закладів, уявлень, ідей, зразків поведінки, функціонально з'єднаних із зазначеними елементами, називають

культурним комплексом. Наприклад, вуз – це окремий елемент культури, а вся освітня система – школи, вузи, центри практики, міністерство освіти, якість навчання та підготовки фахівців – величезний комплекс. Культурні комплекси надають своєрідності суспільству, їх розвиток свідчить про еволюцію цивілізації, вони впливають на життя суспільства, і навпаки.

Культура як соціальний інститут реалізує свою діяльність через певні функції.

Творча функція. Полягає у продукуванні нових знань, норм, цінностей, їх оновлення, а в окремих випадках запозичення з інших культур і народів. При цьому культура, використовуючи досягнення світової цивілізації, повинна перетворювати їх у національні зразки, створювати на їх основі власні економічні та політичні структури, формувати менталітет нації. Повнота реалізації цієї функції залежить від історичного досвіду, вміння вирішувати соціокультурні проблеми, знань та врахування традицій, звичаїв, сил соціальної інерції, стану суспільної думки, вірувань, переконань, суспільних санкцій та заохочень, визнаних у суспільстві. У нашу добу розвиток суспільства перебуває у прямій залежності від виробництва знань, які перетворюються на особливий різновид індустрії. Індустрія знань, яка виробляє та споживає інформацію, визначає тип культури.

Функція накопичення, збереження, трансляції знань, норм, засобів поведінки, цінностей, значень, соціального досвіду. Основними механізмами культурної спадковості є природна пам'ять людей, колективна пам'ять, збережена в мові, духовній культурі, у речових засобах – текстах, книгах, архітектурних пам'ятках та ін.

Ціннісно-нормативна функція. Фіксує цілі, перспективи та проекти людської діяльності. Виявляється в існуванні обов'язкового для особистості соціокультурного мінімуму.

Комунікативна функція. Забезпечує інтеграцію суспільства і соціальних груп. Полягає в нормативізації, підтримці успадкування різноманітних культурних форм. Виявляється, зокрема, через механізм міжкультурної комунікації, тобто через механізм сприйняття «нового», соціального спілкування, обміну інформацією між людьми, які є носіями відмінних між собою цінностей, стереотипів, поведінкових форм.

Селекційна функція. Полягає в оцінці та класифікації наслідуваних цінностей та норм, визначенні їх місця та ролі у вирішенні проблем розвитку суспільства у певний період. З цієї точки зору феномен сучасної української культури формується під впливом трьох культурних векторів: нової системи цінностей, «імпортованої» з країн західної цивілізації разом з ринковими моделями економіки; колишньої старої «радянської» системи цінностей, поведінкових

стереотипів, домінуючих у свідомості більшості людей; цінності традиційної національної культури, які швидко відроджуються в умовах незалежної України.

Світоглядна (гносеологічна) функція. Полягає у впливі на формування і розвиток світогляду як суттєвого елемента культури, у межах певної культурної системи.

Адаптаційна функція. Тісно пов'язана з впливом культури на соціалізацію особистості, позаяк процес адаптації починається із засвоєння загальноприйнятого, поширеного.

Функція соціального контролю. Виявляється в дії таких субстанційних елементів культури, як право і мораль.

Структурні елементи та форми вияву культури в житті людини і суспільства

З розумінням культури як всезагального явища пов'язано виокремлення політичної, економічної, екологічної та інших її видів – культури праці, побуту, дозвілля, організації, управління тощо. Відповідно до змісту діяльності її поділяють на матеріальну та духовну; рівня, форм соціальної взаємодії – на суперкультуру (культуру конкретного суспільства), субкультуру (культуру спільнот), контркультуру (культуру девіантних соціальних груп), культуру соціальних груп тощо. Соціологія вивчає співвідношення різних субкультур, контркультур, суперечності між ними та домінуючою субкультурою суспільства, виявляє особливості різноманітних соціальних груп. При цьому виявляються дві тенденції: оцінювання інших культур за стандартами власної (етноцентризм) та оцінювання будь-якої культури за її власними стандартами (релятивізм). У дійсності оцінка різновидів культур неможлива без порівняльного аналізу, зокрема без урахування загальних тенденцій розвитку суперкультури та загальнолюдської культури.

Історичними є дві форми культури*: елітарна* (професіональна) та *народна* (побутова). Елітарну культуру створювала обмежена кількість людей, народна пов'язана з широкими народними масами.

Особистісну, локальну, соціальну системи знань, цінностей, норм і зразків найповніше виражають особливості існування основних форм художньої культури: високої (елітарної), народної (фольклору) і масової. Висока і народна культура виникли ще за часів розподілу праці й розвивались, постійно взаємодіючи, зберігаючи при цьому свою специфіку. Вони, як правило, поширювались серед індивідів з різним рівнем освіченості й культури. З демократизацією суспільства вони дедалі більше втрачали свою соціальногрупову прив'язаність, набували стильового розмаїття, модифікування.

Науково-технічний прогрес та активний розвиток засобів комунікації зумовили формування масової культури, яка апелює до всіх, поширює цінності,

доступні більшості людей, розрахована для масового вжитку. Завдяки своїй смисловій та художній спрощеності, технічній доступності вона помітно витіснить високу і народну культуру. Масова культура є зв'язуючою ланкою між стабільним і змінюваним, оскільки орієнтована на цінності та норми переважної більшості. Вона є продуктом новітнього часу, затребувана до життя людиною, яка не приєдналась через різні причини до високої культури, але вже відірвалася від традиційного суспільства.

На цьому етапі розвитку українського суспільства вона нездатна об'єднати навколо загальних цінностей основну частину суспільства. Створена у попередні десятиліття масова культура зруйнована або руйнується, натомість з'являється багато субкультур, серед них далеко не кращі зразки американської та західноєвропейської масової культури (бойовики, детективи, еротичні стрічки, бульварна література тощо).

Різноманітні соціальні верстви і групи по-різному ставляться до масової культури. Представники високої культури, прихильники традиційних орієнтацій у цінностях масової культури вбачають підрив власних ціннісних позицій. Окремі групи пов'язують формування масової культури із загальнодемократичним рухом, розглядають її як засіб утвердження нових норм та цінностей, інші ставляться до неї як до засобу розваги і дозвілля. У зв'язку з цим важливо не допустити маргіналізації масової культури, а також можливих відхилень, які повертають людину до фізіології. Увага до масової культури зумовлена її необмеженими можливостями у подоланні замкненості національних культур, інтеграції їх у світовий культурний простір.

За сучасних умов зростає інтерес до традиційної народної культури. Традиції особливо яскраво виявляються у сфері духовного виробництва, фольклорі, містять у собі стабілізуючі елементи, завдяки яким регулюють життєдіяльність людини. Але їм притаманні й інновації. Однак у розвитку національних культур проявляються і деякі негативні риси. Нерідко національна культура сприймається як нова «вища цінність», орієнтується на замкненість, «очищення» від впливу інших культур та субкультур. Збереження традиційної національної культури пов'язане з мораллю, але, крім позитивних, негативною її рисою може бути, наприклад, вендета (кривава помста), що збереглася як традиційна мораль.

У суспільстві завжди важливою є підтримка становлення справжньої духовної еліти та її культури, цінності та норми якої загальнозначущі. За даних умов це дасть змогу стримувати експансію масової культури. Духовні еліти значною мірою впливають на діяльність еліт економічних, задаючи цінності, норми, зразки поведінки.

На сучасному етапі розвитку теорії та практики управління дедалі частіше вживається поняття «організаційна культура». Пов'язано це із загостренням

конкуренції, глобалізацією політичних, соціально-економічних процесів. Відповідно у теорії менеджменту виник і новий напрям – процесуальний, згідно з яким управлінські рішення повинні враховувати соціокультурну специфіку, стадію розвитку конкретного підприємства, їх зовнішнє середовище, притаманну їй своєрідність. Численні дослідження свідчать, що розвинуті організації мають високий рівень культури. Реалізації цілей конкретної організації потребує певних засобів, соціальної бази, які утворюють організаційну систему. Тому організаційна культура як підсистема організації (культура фірми, підприємства, корпоративна культура) і як процес (культура діяльності) доповнюють, взаємообумовлюють одна одну. Для соціології важливі передусім взаємодії та відносини членів організації (персоналу) в даному соціокультурному просторі. Елементи організаційної культури, які регулюють розвиток і функціонування підприємства, фірми, формуються також у сферах моралі, права, етики, релігії, політики. Загальновизнані у суспільстві зразки свідомості й поведінки асимілюються виробничою системою, стають її частиною.

Організаційна культура постає як: 1) сукупність поведінки, символів, ритуалів і міфів, які відповідають цінностям, що поділяються кожним членом організації; 2) сукупність уявлень працівників про мету їх діяльності, відносини між керівником і підлеглими; 3) сукупність прийомів і правил вирішення проблем зовнішньої адаптації та внутрішньої інтеграції працівників.

Культура в організації, як і в суспільстві, створює певну ауру, є її духом. На стан організаційної культури впливають зовнішні (зразки і стандарти поведінки навколишнього середовища) та внутрішні (специфіка кадрового складу, управління персоналом) чинники. Серед чинників, які впливають на розвиток організації, є її лідери та зовнішнє середовище. Соціологія виокремлює такі структурні елементи культури:

1. Особистісна система усвідомлюваних знань, цінностей, норм і зразків, які регулюють поведінку та діяльність. Йдеться про моральну, естетичну, політичну, професійну, гуманітарну, науково-технічну культуру особистості, рівень якої визначається її соціалізованістю, зв’язком із культурною спадщиною, розвиненістю індивідуальних здібностей.

2. Локальна система знань, норм, цінностей, зразків соціальної групи, спільноти (територіальної, етнічної, мовної, політичної, економічної, психологічної та ін). Ця культура, розвиваючись у часі, проходить етапи зародження, розквіту та занепаду. Виникає в конкретному оточенні, має власну систему цінностей, особливий культурний клімат і може розглядатися як субкультура.

3. Соціальна система знань, норм, цінностей, зразків, формально прийнятих, функціонально корисних, які закріпилися у суспільній практиці та регулюють форми діяльності. Культура в такому разі представлена матеріальними предметами, в яких втілений досвід людства, а також духовними цінностями суспільства.

Вона акумулює досвід багатьох поколінь, результат діяльності всіх соціальних груп, спільнот та індивідів, серед яких є творці й користувачі. Усі ці системи цінностей тісно взаємодіють, але можуть і не відповідати одна одній. До основних структурних елементів культури належать норми, цінності, ціннісні орієнтації, зразки поведінки, зразки діяльності, менталітет, інтереси, соціально-культурне середовище, інститути культури тощо. З перших кроків життя людина опиняється під впливом домінуючих у суспільстві норм, цінностей, зразків поведінки, соціальних інститутів, за допомогою яких діє культура. Суб'єктом культурної дії є особи, що пристосувалися до культурних зразків, цінностей і моделей, є носіями способу мислення та життя. У культурі кожного суспільства та спільноти прийняті свої цінності. Поряд з ними існують також загальнолюдські, котрі забезпечують цілісність соціальних систем, здатність їх до виживання у перехідні періоди. Ієрархія цінностей, якої дотримується особистість, повинна збігатися із цінностями груп, у межах яких вона живе та діє. Право змінювати ціннісні системи або відтворювати нові належить невеликій кількості людей, які займають особливе становище у групі, або спеціальним соціальним інститутам. У культурі кожної соціальної спільноти існують власні цінності; поряд із ними – також загальнолюдські, які забезпечують цілісність суспільства, регулюють спроможність його виживання на різних етапах розвитку суспільства. Цінності – це переконання щодо цілей, до яких індивід прагне, та основні засоби їх досягнення. Основна вимога до цих переконань – їх повинно розділяти все суспільство. У різних культурах під цінностями виступають різні переконання, але кожний соціальний устрій сам визначає свої цінності. Ця обставина зумовлює визначення цінностей як суспільних відносин. Існують цінності – носії первинного смислу буття (свобода, віра, надія та ін.), які є загальнолюдськими (абсолютними). Інші цінності, такі як демократія, соціальна справедливість і т.ін., специфічно проявляються в тому або іншому суспільстві. Будь-які цінності завжди структуровані (хоча й неоднаково) в кожному суспільстві та являють собою певну ієрархію. Поряд із такими ієрархіями суспільних діють загальнолюдські цінності. Структуровані цінності зумовлюються існуючою ідеологією держави, політичних партій, різноманітних організацій тощо. Можна також виділити групові цінності, які є каналами комунікації та взаємодії. Нормами називаються засоби, які регулюють поведінку індивідів і груп. Норми, які присутні в культурі суспільства,

виробляються залежно від його соціальної структури, інтересів соціальних груп, систем суспільних відносин та уявлень членів суспільства про первинне, допустиме, можливе, бажане або навпаки. Можна сказати, що цінності обгрунтовують норми, завдяки чому вони разом створюють єдину ціннісно-нормативну структуру культури. Якщо цінності є «системою координат», уточнюють загальний смисл та спрямованість суспільної діяльності соціальних груп, інститутів та індивідів в її загальному аспекті, то ціннісні орієнтації функціонують як характеристика спрямувань і засобів досягнення певних цілей. Вони відображують ситуативний характер дії та слугують регулятором соціальної поведінки з урахуванням суспільної системи цінностей. Зміна ціннісних орієнтацій, їх масштаби повинні аналізуватися поряд із мотиваційними структурами діяльності. Система цінностей впливає на вибір засобів задоволення потреб, інтересів. Одним із впливових елементів культури є менталітет (від лат. mentalis – розумовий), тобто особливості індивідуальної та суспільної свідомості людей, які формуються залежно від традицій, культури, соціальних структур і всього середовища існування людини. Менталітет, у свою чергу, впливає на їх формування, є джерелом культурно-історичної динаміки. Будучи формою вияву групової свідомості, менталітет допомагає зрозуміти своєрідність сприймання та оцінки різноманітними соціальними і політичними групами певного суспільного явища або процесу, узагальнене і поширене уявлення про них особистості, соціально-політичного інституту, групи, організації та інших елементів соціально-політичної реальності. Водночас він відіграє важливу роль у забезпеченні єдності групи з укоріненими в ній загальними цінностями, нормами і зразками поведінки. Збереження культури реалізується через культурну діяльність людей – створення, поширення та засвоєння культурних цінностей. Культурну діяльність визначають такі параметри: 1) сукупність видів діяльності під час дозвілля (читання, відвідування кіно, театрів, концертів, хобі, громадська діяльність); їх кількість засвідчує діапазон культурної активності, рівень участі людини у громадському житті; 2) спрямованість і вибірковість видів діяльності, з різноманітних видів діяльності людина обирає ті, що відповідають її можливостям та уподобанням; 3) стійкість обраних видів захоплення, наприклад, інженер може бути водночас театралом або спортсменом; 4) співвідношення (активного, пасивного) споживання й продукування культурних цінностей.

ТЕМА № 11
Соціологія релігії

Предмет соціології релігії

Соціологія релігії відноситься до числа спеціальних соціологічних теорій. Вона повинна відображати перш за все:

– соціальні умови, що породили релігію;

– місце та роль релігії у суспільстві;

– функції релігії у суспільстві;

– соціальні закономірності розвитку релігії;

– соціальну структуру та взаємодію її елементів;

– вплив релігії на інші сторони життя людей: їхні життєві позиції, сімейне життя і т.ін.

У соціології релігії виділяють такі рівні знання:

1) система фундаментальних положень, що розкривають суть релігії, її відношення до економічного базису, її соціальні корені тощо;

2) система знань, яка характеризується меншим ступенем узагальнення в порівнянні з першим рівнем. До понять цього рівня відносяться «структура релігії», «функції релігії», «рівні релігійної свідомості», «культ», «релігійна група», «секта», «церква» і т.ін.;

3) сукупність понять, що інтерпретуються, та емпіричних узагальнень: «релігійність», «критерії релігійності», «стан релігійності», «відношення людей до релігії та атеїзму» і т.ін. Операціональна інтерпретація понять відіграє важливу роль у розробці методики соціологічних досліджень, а емпіричні узагальнення є основою теоретичного аналізу.

Взаємозв’язок соціології релігії з іншими науками про релігію

Соціологія релігії знаходиться в тісній взаємодії з іншими науками про релігію. У зв’язку з тим, що релігія включає в себе певний світогляд і має соціальні корені, соціологічне вивчення релігії не може бути відірване від рішення специфічних світоглядних проблем. З другого боку, розкриття соціальних причин, що породжують релігію, дозволяє глибше зрозуміти природу релігійного світогляду, розкрити зв’язок гносеологічних коренів релігії з її соціальними коренями. У цьому плані очевидний зв’язок соціології релігії з теорією атеїзму.

Соціологія релігії взаємодіє також із психологією релігії. Розглядаючи структурні елементи релігії, соціологія релігії не може не торкнутись аналізу релігійної свідомості: масової, групової та індивідуальної. Вивчення свідомості, психології віруючих з точки зору їх детермінованості (перш за все економічними відношеннями) дає основу для дослідження елементів релігії і в психологічному плані. З другого боку, розкриття структури релігійної свідомості в

соціологічному плані, розуміння соціальної ролі релігії, з'ясування впливу релігії на свідомість людей вимагає враховувати дані психології релігії.

Соціологія релігії досить тісно споріднена і з філософією релігії. Філософія пізнає найбільш загальні підстави буття природи та людини, намагається охопити всесвіт у цілому.

Філософія і релігія частково збігаються за своїм предметом (світосприйняття та життя людини), але вони різні за методами, якими опановують цей предмет. Релігія спирається на безпосередній досвід, це є саме життя. Філософія ж користується логікою.

Релігія як соціальне явище

Слово «релігія» перекладається з латинської як благочестя, святиня, предмет культу. Релігія є не тільки уявленням про Бога, не тільки свідомістю. Це й реальне життя, дії людей – культ, богослужіння, церковна організація, нарешті, це форми й принципи організації суспільного життя, що тією чи іншою мірою грунтуються на релігійних підставах. Тобто релігія – це відповідне світосприйняття та певна сфера життя людини, які пов'язані зі ставленням її до Бога.

Роль, яку відіграє релігія в суспільстві, як раз і випливає з її об'єктивної сутності як зв'язку людини з Богом. Через цей зв'язок людина виступає не стільки як особистість, скільки як представник роду людського. Відчуваючи зв'язок із Богом, одночасно вона відчуває зв'язок, поєднання із людською громадою. Найінтимніше спілкування людини з Богом завжди не обмежується її індивідуальністю, а виводить цю індивідуальність у простір спільного існування.

З цієї точки зору релігія більш соціальна, ніж будь-які інші – політичні, правові, економічні – відносини між людьми.

Релігійна свідомість є найдавнішою серед інших видів людської свідомості, і людське суспільство – як усвідомлення людьми їх певної спільності – виникло саме на підставі спільної релігії, тоді як усі інші об'єднання (держава, господарство, культура) мають уже похідний, вторинний характер. Тому релігія є основою будь-якої соціальності.

Релігія постає як основа соціальності ще й тому, що саме вона створює такі первинні засади суспільності, як солідарність, свобода, служіння.

Солідарність, тобто почуття спільної причетності людей до якогось цілого, єдиного «ми» породжується єдиним зв'язком між усіма людьми та Богом, в якому вони вперше почувають себе якоюсь родиною, общиною. Але в цій причетності не зникає людська особистість. Навпаки саме боголюдяність породжує людську свободу. Ця свобода, здатність до творчості є початком людського спілкування.

Види релігій, їх еволюція

За науковими даними виникнення релігії пов'язується з появою ранньої родової общини, приблизно 40 тис. років тому. За час, що минув, релігія істотно змінилась, набула найрізноманітніших форм. Сьогодні ми бачимо численність релігій, які сповідують різні люди та народи. Власне, словом «релігія» позначаються як відповідна сфера життя й свідомості людей, що є спільною для будь-яких народів, так і окремі системи релігійних уявлень і богослужіння, окремі віросповідання. Учені пропонували багато підходів до класифікації релігій, в яких тією чи іншою мірою враховувались як історичний розвиток, так і зміст віросповідань. Оскільки релігії завжди пов'язані з етносом, доцільно було б їх розрізняти у зв'язку з різними типами етносів. Так, виділяють племінні культи, національно-державні та світові релігії.

Племінні культи передували будь-яким іншим формам релігії, збереглись нині у відсталих народів і племен Африки, Азії, Америки. Як правило, ці культи не мають якогось узагальненого (догматичного) уявлення про Бога. Об'єктом поклоніння є природа та її явища, тварини, матеріальні предмети. Переважають форми тотемізму (віра у родинні зв'язки з твариною чи рослиною – засновником роду, тотемом) та культу предків.

Національно-державні релігії з'являються з формуванням народностей і класового суспільства і відіграють важливу роль при створенні державної організації. Вони відрізняються національною обмеженістю. За рівнем свого розвитку ці релігії дуже різні, але загалом переважають антропоморфні, тобто такі, що уявляють Бога схожим за виглядом на людину. Національно-державні релігії існували у стародавніх Єгипті, Греції, Римі, Персії. Серед сучасних релігій це іудаїзм, конфуціанство, індуїзм та деякі інші.

Світові релігії з'являються пізніше за інші, на грунті якихось національно-державних, відрізняючись від них космополітизмом, тобто не пов'язуються з окремою нацією, і прозелитизмом, тобто прагненням привернути якнайбільше шанувальників, тому, як правило, ведуть активну місіонерську діяльність. Для них також є характерним досить розвинена догматика, культ та всі інші атрибути. До світових релігій зараховують буддизм, християнство та іслам.Релігії також відрізняються залежно від того, скільки богів є об'єктом поклоніння. Політеїстичні релігії сповідають багатобожжя, монотеїстичні – єдинобожжя. Перехідною формою між ними є генотеїзм, який визнає існування багатьох богів, але серед них шанує лише одного – заступника свого народу.

Релігія як соціальний інститут

Релігія є одним із найдавніших соціальних інститутів і має досить складну структуру. Основними її елементами є релігійна свідомість, релігійна діяльність, релігійні відносини та релігійні організації. Релігійна свідомість – це релігійна віра, релігійні норми, символи, ціннісні орієнтації, санкції, заборони,

упередження і т.ін. Релігійна свідомість буває масовою, груповою та індивідуальною. Релігійна діяльність – це практично духовне освоєння світу. Розрізняють два види релігійної діяльності: позакультову та культову. Позакультова діяльність здійснюється в духовній та практичній сферах. Розробка релігійних ідей, систематизація та інтерпретація догматів теології відносяться до духовної сфери. До практичної сфери належать місіонерська діяльність релігійних індивідів (їх групи); викладання богословських дисциплін у навчальних закладах; управлінська діяльність у системі релігійних організацій та ін. Культова діяльність – це культ у власному розумінні цього слова, тобто це релігійні дії віруючих (поклони, вставання на коліна, складання рук, хресне знамення тощо при молитвах, а також символічні боготворчі акти – чин богослужби, обряд, проповідь, жертви, таїнства). Релігійні відносини залучені до систем суспільних відносин – матеріальних та ідеологічних. Вони складаються відповідно з релігійною свідомістю, існують через релігійну діяльність. У зв'язку з цим релігійні відносини бувають культові (існують через культову діяльність) та позакультові (існують через позакультову діяльність). Носіями релігійних відносин виступають релігійні індивіди, групи, організації.

Релігійні організації

Структура релігійної організації пов'язана з традицією та звичаєм, церковним правом або статутом. У релігійній організації складаються зв'язки координації (взаємодія по горизонталі) та субординації (підлеглість по вертикалі), діють відносини авторитарного характеру. Організація забезпечує існування та функціонування релігійної спільності, тобто сукупності послідовників певного віросповідання. Спільність разом із своїми організаційними елементами являє собою релігійне об'єднання, первинним осередком якого виступає людина. Над общиною надбудовується комплекс ланок (аж до вищої ланки – центра об'єднання), що забезпечує цілісність об'єднання. У соціологічній літературі виділяють такі типи релігійних об'єднань: церква (для організаційної структури характерна наявність інституту священства, чітка ієрархія по «горизонталі» і «вертакалі» відповідно з нормативною системою та тенденція подальшої інституціоналізації); секта (інститут священства, навпаки, відсутній, лідерство визначається харизматичним: право на нього надається особі, яка виявила ніби-то особливу здібність керівництва, сприйману як милість Бога і спрямовану на розкол релігійної спільності); деномінація (її ідейні, культові та організаційні принципи формуються в конфронтації до церкви і секти; характерна чітка організація як по «горизонталі», так і по «вертикалі»; не зважаючи на проголошення принципу рівності всіх членів і виборності керівництва, існує еліта постійних керівників, які наділені широкими повноваженнями).

Функції релігії

Під функціями релігії розуміють різноманітні засоби її дії в суспільстві. У літературі виділяють 5 функцій: 1) світоглядна (певне світорозуміння – пояснення світу, місце людини в ньому і т.ін.); 2) компенсаторська (релігія виконує роль компенсатора в суспільстві, тобто релігійного «заповнення» дійсності – соціальна нерівність, наприклад, перетворюється в рівність у стражданні; роз'єднаність замінюється братерством у громаді й т.ін.); 3) комунікативна (релігія сприяє спілкуванню людей через культову та позакультову діяльність); 4) регулятивна (релігійні ідеї, цінності, стереотипи, культова діяльність і релігійні організації виступають як регулятори поведінки людей); 5) інтегративна (підсумовуючи поведінку та діяльність індивідів, об'єднуючи їхні думки, прагнення, спрямовуючи зусилля соціальних груп і інститутів, релігія якоюсь мірою сприяє стабільності в суспільстві).

Поняття «сакралізації» та «секуляризації»

Функції релігії змінюються з розвитком суспільства. Ці зміни відображені в поняттях «сакралізація» та «секуляризація». Сакралізація – це процес залучення у сферу релігійного санкціонування інших форм масової (індивідуальної) свідомості, соціальних відносин, діяльності людей та інститутів. З цим зв'язане підвищення впливу релігії на суспільну систему, поширення її функцій у суспільстві. Інакше кажучи, це процес, при якому в основі суспільних відносин лежить культова релігійна діяльність. Сакралізація характерна для ранніх стадій історії релігії, рецидиви її виявляються й пізніше. Секуляризація – це процес, протилежний сакралізації, це, навпаки, визволення масової та індивідуальної свідомості від впливу релігійних ідей, соціальних відносин – від релігійного санкціонування, тобто вивільнення суспільного життя від впливу релігії та церкви, перехід функцій, що виконувала релігія, до інших соціальних інститутів. Процес секуляризації найбільш притаманний соціалістичному суспільству. Релігійна ситуація в Україні. Як свідчать соціологічні дослідження (1997 р.), майже половина дорослого населення України вважає себе віруючими, з них 3/4 – православні, 10% – греко-католіки, 8% – представники інших конфесій, 7% – «просто віруючі».

Політика у сфері релігії. Сьогодні вплив релігії на свідомість мас у світі є досить значним, і тому політичні діячі будь-якої країни прагнуть використати конфесії для досягнення певних політичних цілей або ж нейтралізувати їх суспільний вплив з цією ж метою. Деякі конфесії також активно втручаються в політику, створюючи релігійні партії, профспілки, очолюючи національно-визвольні рухи.

ТЕМА № 12
Економічна соціологія

Суть та зміст економічної соціології

Вивчаючи це питання, слід взяти до уваги, що для характеристики економічних процесів та явищ у соціології використовується ціла система понять. Найширшим із них є поняття економічної сфери. Економічна сфера – це цілісна підсистема суспільства, відповідальна за виробництво, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей.

Економіка як соціальний інститут суспільства тісно пов'язана з його соціальною структурою. Економічні відносини визначають положення соціальних груп, закріплюють їх глибинні соціальні зв'язки, визначають характер взаємодії. У цьому розумінні економіка символізує основу суспільства, його міцність, сталість. Економічна соціологія являє собою міждисциплінарний науковий напрям, який інтегрує соціологію та економіку, вивчає дії економічних законів, закономірності розвитку економічних і соцільних відносин, життєдіяльність людей. Виникнення економічної соціології зумовлене соціальною потребою створення спеціального знання соціальних явищ і процесів, нагромадження спеціальних наукових ідей, концепцій, фактів і факторів, а також вироблення нових методів соціологічних досліджень.

Економічна соціологія як науковий напрям зародилась у США в середині 60-х років XX ст. Спричинили її появу потреби в пошуку шляхів ефективного управління людським фактором в умовах науково-технічного прогресу, розширення масштабів виробництва, ускладнення економічних зв'язків і загострення соціальних суперечностей. Важливим фактором становлення економічної соціології став процес соціологізації економічної науки, який охопив мотивацію економічної поведінки, співвідношення свободи й регламентованості в економіці, відносини людини і держави, бізнес та менеджмент, соціальні інститути – політику, власність, сім'ю та інші, а також їх роль в економічному житті. Передумовами визначення цього напряму стали дослідження М. Вебера і Т. Веблена, які розробили теорію соціальних інститутів та їх ролей у регулюванні економіки.

Особливу роль у становленні економічної соціології відіграв розвиток емпіричних соціологічних досліджень, зокрема дослідження промислової соціології, теорії соціальної стратифікації і мобільності, соціології організації тощо. На становлення економічної соціології особливий вплив мали дослідження управління людським фактором, які групувались на людських відносинах. Економічну соціологію пов'язують також зі структурно-функціональним напрямком соціології, який розробили Т. Парсонс, Н. Смелзер, К. Девіс та ін. Цей напрям охоплював такі елементи, як бізнес, ринок, адміністрація,

конкуренція, інфляція тощо. Дослідження даного напряму групувалися на соціологічних методах і підходах, на соціологічному аналізі зв'язків економіки і суспільства. Водночас виникнення економічної соціології було підготовлено багатьма концепціями соціологічних теорій, зокрема теорій соціальної дії, ролей, особистостей, а також конкретними соціологічними дослідженнями.

Засновники економічної соціології визначили емпіричні об'єкти і предмети конкретних досліджень. До емпіричних об'єктів належать соціальні аспекти економічних інститутів: ринок, гроші, підприємства, власність, а також соціальні аспекти різних економічних систем, соціальних груп, політичних інститутів та ін. Предметами дослідження є міжгрупові відносини, поведінка, конфлікти в ринковій економіці, соціальні функції і процеси.

У загальному вигляді економічну соціологію спочатку визначали як науку про взаємозв'язки економічної та неекономічної сфер суспільного життя. До економічної сфери відносили виробництво, розподіл, облік, споживання, а до неекономічної – політику, культуру, етнос і стратифікацію. Дослідження економічної соціології спрямовувалися на поведінку споживачів товарів, соціальні ролі у дефіцитній економіці, поведінку і стимулювання діяльності господарських керівників, ставлення до економічних реформ, вплив культурних факторів на розвиток економіки, систему цінностей людей. Важливе місце займали дослідження на стику економіки й соціології, зокрема трудової мобільності – плинності, міграції, міжгалузевих переміщень, ставлення молоді до праці й до професії, соціальних проблем міста і села, бюджету часу тощо.

Виникнення економічної соціології пов'язується зі зростанням ролі людського фактора у розвитку суспільства як колективного суб'єкта суспільного життя, що має соціальну, демографічну, економічну й політичну структуру та функції, що забезпечують розвиток суспільства. На розвиток економічної соціології суттєво вплинув науково-технічний прогрес, який проявляється у широкому спектрі тенденцій, зокрема у зростанні технічної озброєності та спеціалізації суспільної праці, що зумовлює зміну ролі людини у системі природа – суспільство. Підвищення технічної озброєності праці дозволило людині приводити в дію все більшу масу технічних засобів, енергетичних потужностей, сировини й матеріалів. Набуває більшого значення інтенсифікація виробництва, економне витрачання матеріальних ресурсів, удосконалення технології тощо.

Управління людським фактором також вимагає змін. Його вдосконалення пов'язане з поліпшенням контролю й особливо самоконтролю, який грунтувався на професійній совісті, трудовій та особистій гідності. Кращих успіхів досягають ті спільності, які мають розвинуте почуття власної гідності, честі й самоповаги, працівників з високими соціальними якостями. Вони змінюються під впливом різних факторів: політичних, економічних, культурних і психологічних.

Важливим фактором соціально-економічного розвитку суспільства є підвищення рівня освіти й культури. Сучасна молодь вступає у трудове життя з вищим рівнем загальної і професійної підготовки. Освічені, культурні й кваліфіковані працівники значно активніші у праці та житті. Зростання рівня культури та інформативності, розширення потреб та інтересів посилили прагнення працівників до більшої самостійності, підвищили цінність творчих елементів праці.

Економічна соціологія вивчає широке коло питань соціальної політики, яка стосується діяльності органів влади, спрямованої на регулювання стану, відносин і взаємодії основних елементів соціальної структури суспільства – класів, націй, верств і груп. Завдання цієї політики полягає у забезпеченні узгодження інтересів індивідів і спільностей з інтересами суспільства. Конкретні цілі соціальної політики грунтуються на потребах і умовах та спрямовуються на соціальний захист людей і дотримання соціальної справедливості в усіх сферах суспільного життя.

Соціальна політика тісно пов’язана з господарським механізмом, який включає сукупність важелів, зорієнтованих на форми відносин, самостійність підприємств, приватну власність, інтерес і мотивації людей.

Традиційно більшість соціологів сповідає концепцію множинності факторів, котра доводить, що в суспільстві активно діють різні фактори: і економіка, і політика, і духовна культура. Класики соціології надавали великого значення економічним процесам. М. Вебер розглядав економічні відносини як одну з ліній, що визначають соціальну диференціацію суспільства. Е. Дюркгейм всебічно досліджував вплив розподілу праці на соціальні процеси. Однак у К. Маркса положення про роль економіки виражені яскравіше, категоричніше. Марксизм розглядає економіку як головний визначальний фактор історії. За Марксом, економічні визначають усі інші види суспільних відносин. Вони формують базис суспільства, над яким складаються залежні від нього надбудовні форми: політичні, правові, моральні та ін. К. Маркс показує цю залежність, аналізуючи зміну суспільно-економічних формацій. Зміна раніше пануючих економічних відносин, наприклад феодальних, зумовлює зміну надбудовних форм, зокрема, виникнення політичної організації капіталізму, буржуазного права тощо. З точки зору К. Маркса, ці положення підтверджує та деталізує аналіз самого капіталізму.

Марксизм, безсумнівно, визнавав зворотний вплив надбудовних форм на економіку. Ф. Енгельс у листах 90-х років минулого століття, виступаючи проти докорів в економізмі, писав, що ні він, ні К. Маркс ніколи не вважали економіку виключно визначальним фактором; що було б смішно все пояснювати лише економікою, економіка тільки в кінцевому рахунку визначає розвиток.

Та оскільки К. Маркс спеціально й детально розглядав роль саме економіки, це сприяло розповсюдженню неточних трактувань, оцінок марксизму. З марксизмом і нині продовжують полемізувати з цього питання. М. Вебер, Е. Дюркгейм, Т. Веблен саме в процесі полеміки формують положення про ролі різних факторів. Зокрема, М. Вебер говорить про роль етики, релігії в розвитку економіки. У книзі «Протестантська етика і дух капіталізму» він розкриває вплив релігійної етики, зумовлений впливом протестантизму, на становлення сучасного капіталізму. Т. Веблен говорить про роль психологічного та культурного факторів у розвитку економіки.

На прикладі сучасних економічних процесів можна бачити, як зміна економічних відносин викликає потребу у відповідних змінах політичних, правових та інших форм. Поява, наприклад, нових для нашого суспільства економічних відносин, основаних на приватній власності, потребує їх закріплення у відповідних конституційних та інших правових актах. Поширення приватновласницьких відносин веде до змін моральних оцінок нетрудових доходів, біржових спекуляцій, посередницької діяльності, життя за рахунок процентів на вкладений капітал і т.ін. Політика й право, закріплюючи нові форми господарчої діяльності, можуть сприяти їх подальшому розвитку, а можуть, навпаки, гальмувати його, вводячи, приміром, непомірні податки і т.ін.

На кожному конкретному етапі розвитку суспільства пріоритет взаємодії може належати будь-якій сфері, але в кінцевому рахунку саме утвердження нових економічних відносин визначає розвиток тієї чи іншої сфери, лице суспільства, характер надбудовних утворень. Взаємодія сфер виражається у суспільному здійсненні функцій, у взаємодії організацій та установ, нормативних систем.

Характерна особливість економічної соціології полягає в тому, що вона грунтується на взаємозв’язках і взаємодіях соціальної та економічної сфер. Економічна соціологія розглядає соціальну сферу як середовище, в якому формуються соціальні відносини між сукупностями людей та індивідами. Соціальна сфера істотно впливає на функціонування й розвиток економіки, тобто на соціально-економічні процеси. Під соціальними процесами розуміються зміни у соціальних об’єктах, які відбуваються під впливом людського фактора.

Економічна сфера являє собою цілісну підсистему суспільства, яка відповідає за виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ та послуг, необхідних для життєдіяльності людей. Вона взаємодіє з політикою, культурою, освітою, побутовими послугами та іншими елементами системи. Між економічною і соціальною сферами існують тісні взаємозв’язки, насамперед, економічні відносини впливають на соціальну структуру суспільства і на активність соціальних груп, а соціальні відносини впливають на соціально-економічні процеси. Особливу роль у такому взаємовпливі відіграє людський

фактор, який є активною силою розвитку економіки й надання їй соціального характеру.

Взаємозв'язок економічної соціології з іншими науками та її основні функції

Економічна соціологія взаємопов'язана з багатьма науками. Особливо тісний її зв'язок з наукою управління, яка вивчає управлінські кадри, зокрема склад, мобільність, вертикальні й горизонтальні відносини, різні міжколективні взаємодії, а також форми поведінки керівників, проблеми керівництва та лідерства. У науці управління утвердилася теорія соціального управління, де об'єктами виступають соціальні системи. Дослідження організаційної структури керованих об'єктів, людського фактора та його поведінки є базою для розробки наукового положення економічної соціології. Особливого значення для економічної соціології набула наука управління виробництвом з дослідження таких проблем: оптимізація співвідношення політичного й господарського управління економікою і науково-технічним прогресом; ефективне поєднання централізованих і демократичних засад в управлінні; формування інститутів соціального контролю та участі трудівників в управлінні; вироблення кадрової політики – принципів добору, підготовки, розстановки й виховання управлінських кадрів, а також критеріїв оцінки ефективності їх діяльності.

Водночас економічна соціологія розробляє наукові положення, які використовує наука управління, зокрема соціальні аспекти політичної влади, діяльності, поведінки, ціннісні орієнтації, соціальні норми, традиції, колективні інтереси тощо.

У теоретичних дослідженнях економічна соціологія застосовує поняття, які розроблені філософією. До них належать політична система, держава, суспільство, нація, колектив, особистість, свідомість, відносини, соціальний прогрес, соціальна сфера та ін. Досить міцні зв'язки має економічна соціологія з правовими науками, соціальною психологією та іншими суспільними науками.

Дослідження економічної соціології грунтується на інтеграції соціологічного й економічного підходів. Необхідність такої інтеграції зумовлюється тим, що економісти, вивчаючи економічну сферу, не беруть до уваги соціальних відносин, зокрема сімейних відносин і бюджету, а навколишнє середовище, галузі культури, освіти, охорони здоров'я розглядають лише з точки зору фінансування й розвитку. Соціологи досліджують суспільні відносини без глибокого проникнення в економічні процеси. Інтеграція економічного й соціального підходів забезпечує визначення соціальної спрямованості розвитку економіки. Економічний підхід означає, що цілі розвитку економіки визначаються матеріальними потребами суспільства, максимізацією суспільного продукту, національного доходу, фонду споживання тощо. Соціологи розглядають цілі розвитку економіки як похідні від цілей суспільства, а саму

економіку – як засіб, що дає можливість суспільству досягти розвинутого способу життя, соціальної справедливості та інших соціальних цілей.

Економісти ототожнюють механізм розвитку економіки з господарським механізмом, який регулює відносини економічних інститутів та організацій, але носить внутрішньоекономічний характер і не охоплює відносин економіки з іншими сферами суспільства.

Соціологи розглядають механізм розвитку економіки значно ширше, включаючи взаємодію не тільки економічних, а й соціальних інститутів та організацій. Якщо економісти вивчають в основному формалізовані відносини, що грунтуються на регламентованих законодавчих нормах, посадових статусах, то соціологи враховують як формалізовані, так і неформалізовані відносини.

В економічному підході людина розглядається як елемент трудових ресурсів, носій робочої сили, якого можна використовувати, розподіляти, формувати, і не враховується її поведінка. Людина в соціологічному підході виступає суб'єктом економічних і соціальних процесів із власними цінностями, особистими матеріальними і духовними потребами.

Формулювання економічного й соціального підходів пов'язується з розвитком відповідних відносин. Їх об'єднання визначило економічну соціологію, але в результаті інтеграції вона одержала якості, яких немає в окремих підходах. Економічна соціологія включила в арсенал дослідження факторний, системний і ситуаційний підходи. Це дозволило глибше розкрити людський, інформаційний, науковий і культурний фактори, а також фактор часу.

У сукупності спеціальних соціологічних теорій економічна соціологія посідає особливе місце як міждисциплінарна наука, яка розкриває зв'язок між соціологією та економікою, вивчає мотивацію економічної поведінки, закономірності розвитку економічної та соціальної сфер. Зв'язок економічної соціології з різними науками дає можливість розгортати конкретні соціологічні дослідження з широкого кола питань та проблем, зосереджуючи основну увагу на взаємодії соціальних спільностей і груп, які впливають на макроекономічну систему.

Економіка як соціальний інститут виконує цілий ряд функцій, спрямованих на забезпечення, функціонування та розвиток виробництва, розподіл, обмін і споживання. Беручи до уваги перш за все вплив на нові соціальні процеси, можна виділити з них як основні чотири функції.

Першою вихідною функцією є підтримка й розвиток форм суспільного розподілу праці. Це досягається за рахунок відтворення трудових ресурсів, розподілу робочих місць та перерозподілу кадрів. Реалізація цієї функції вимагає застосування гнучких механізмів розподілу й перерозподілу кадрів, забезпечення їхньої мобільності. У нинішній час відчувається дефіцит ряду

професій, зокрема робітників найвищої кваліфікації. Гостро стоїть проблема становища наукових працівників.

Друга функція – стимулююча – забезпечує посилення стимулів до праці, економічну зацікавленість до праці. Соціологічні дослідження 80-х років довели, що у повну силу працювала лише 1/3 частина працюючих. Тут позначився негативний вплив зрівняльних тенденцій в оплаті праці, погані умови й слабка організація праці. Виявом цих процесів у кваліфікованих робітників був перехід на більш прості види праці. Лише 7-10% керівників середньої ланки припускалися думки про просування вгору, разом із тим 80% готові були перейти у робітники.

Третя функція – інтеграційна – виражається у забезпеченні єдності інтересів працюючих. Про значення даної функції свідчить соціальна напруга відносин. За проведеними дослідженнями, 85% керівників середньої ланки вказали на напружений, конфліктний характер взаємовідносин на промислових підприємствах.

Четверта функція – інноваційна – забезпечує оновлення форм та організації виробництва, систем стимулювання. Інноваційні процеси залежать від того, як ставляться суб'єкти виробництва до нового, досягнень науки, який рівень і характер їхньої активності.

Ці функції здійснюються через велику кількість соціальних механізмів – добору та розстановки кадрів, розподільчих відносин, планування постачання, споживання і т.ін. Ефективність реалізації функцій значною мірою залежить від рівня економічної культури суспільства, кожного індивіда.

ТЕМА № 13
Соціологія праці

Предмет, зміст, основні проблеми соціології праці

Праця – основна умова життя людини і функціонування суспільства. Праця є, насамперед, процес, що відбувається між людиною і природою, процес, де людина власною діяльністю опосередковує, регулює та контролює обмін речовин між собою і природою. Речовині природи людина сама протистоїть як сила природи. Завдяки праці людина напала на слід свого природного розвитку, виділилася зі світу тварин і стала думаючою, розумною істотою, тобто справді людиною. Звичайно, праця створила людину.

Праця створила людину і людське суспільство, виступає однією з перших передумов життя і розвитку людини, оскільки сама є специфічним процесом, що можливий лише у суспільній діяльності, у спілкуванні людей між собою. Праця завжди виступає у формі колективної діяльності. У виробництві люди вступають у взаємини не тільки з природою, адже люди не можуть виробляти не об'єднуючись для досягнення спільної мети для взаємного обміну діяльністю. Для того щоб виробляти, створювати матеріальні блага люди вступають у певні стосунки, але тільки в межах суспільних зв'язків ці стосунки, як і їх ставлення до природи виступають у формі виробництва.

Соціологія праці – найбільш загальна із спеціальних соціологічних теорій, що має предметами свого дослідження соціально-трудові відносини і процеси, соціальні інститути і спільності у сфері праці (соціологія організацій, промислова соціологія, соціологія села, соціологія трудового колективу, соціологія професій та ін), закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них, тобто є соціологічною основою менеджменту.

Дана соціологія – одна із спеціальних соціологічних теорій, предметом вивчення якої є соціальні аспекти праці, тобто людський фактор, його функціонування в процесі праці. Однак цей підхід дуже загальний, бо проблеми праці вивчає і багато інших наук, у тому числі соціологічних.

Соціологія праці – це галузь соціології, спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підсистему суспільства, його соціальні інститути, а також соціальні спільності в сфері праці, соціально-трудові відносини і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них.

Предметом вивчення соціології праці є:

- соціальні спільності, тобто різні соціальні групи (суб'єкти праці), які беруть участь у трудовій діяльності, а саме: підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники та ін;

- соціальні інститути в сфері праці, тобто історично сформовані специфічні форми спільної діяльності людей, а саме: праця, трудова діяльність та поведінка, трудовий колектив та ін.;
- соціально-трудові процеси, тобто процеси, що відбуваються безпосередньо в трудових колективах, у процесі праці і пов'язані з функціонуванням та зміною станів соціальних груп, окремих працівників, пов'язаних з їх трудовою діяльністю.

Предмет науки «поєднує» п'ять складових: соціальні верстви та інститути в сфері праці, соціально-трудові відносини і процеси, соціальне управління ними.

Соціологія праці вивчає багато різних проблем, передусім співвідношення соціальних і професійних груп, джерела формування соціальних відмінностей у трудових колективах (тобто, чому є підприємці, управлінці і робітники, які ж до того можуть стати безробітними). Нарешті, вона вивчає специфічні соціальні інтереси соціальних груп, необхідних для організації ефективного розвитку колективів, попередження чи вирішення конфліктів у них.

Соціологія праці вивчає методологічні та методичні аспекти вирішення таких проблем, як вироблення, прийняття і реалізація управлінських рішень; використання різноманітної інформації в процесі управління; певних методів та стилів керівництва; ефективність самоврядування і виробничої демократії та ін.

Формування соціологічних ідей про працю

Праця, як цілеспрямована діяльність людей, є водночас найпростішою абстракцією, що виражає найдавніше ставлення людей до природи й один до одного у всіх суспільних формах виробництва. Праця, як окреме поняття, з'явилося порівняно недавно, а саме тоді, коли виникає відносно розвинена сукупності багатьох видів праці і коли жоден з конкретних її видів – землероба, ремісника, комерсанта та інших не міг уже відтворювати різноманітність людської діяльності. З перемогою великого машинного виробництва виникла розвинена сукупність конкретних видів праці, за яких праця найчіткіше виступає як засіб створення багатства взагалі, тобто капіталу, і втрачає свій специфічний зв'язок з певним робітником.

Суб'єктом і носієм праці стає лише людина. Машина, тварина, певні сили природи можуть виконувати певну роботу, та в поняття праці ця діяльність не входить. Проте й діяльність людини не повною мірою співпадає з поняттям праці, бо праця – це не всяка, а лише суспільно-корисна діяльність. Праця як суспільно-корисна діяльність – категорія соціально-історична.

Чим ширше, глибше, універсальніше здійснювана людиною праця, яка розкривається в трудовому процесі, тим різноманітнішою стає сукупність засвоєних і засвоюваних людиною явищ та речей зовнішнього світу, тим багатшим і універсальнішим стає внутрішній духовний світ особистості та

суспільства. З розвитком і урізноманітненням трудової діяльності зростає практична необхідність духовного освоєння навколишнього світу. Людина все більш свідомо випереджає хід майбутніх подій, уявно обганяє історичний процес.

Перетворюючи і видозмінюючи реальний світ, людина у процесі праці ставить нову мету, внутрішньо більш складні проблеми, випереджає в намірах та прогнозах наслідки своєї діяльності. На жаль, праця, створюючи чудові речі для інших, нерідко супроводжується зубожінням працівника. Змінюється ручна праця машиною, але водночас частина робітників потрапляє у варварські умови праці, перетворюючи людину-робітника на придаток до машини. Метою праці є створення можливостей для підвищення добробуту людей, покращання умов їх праці та побуту.

В теорії і на практиці провідна і визначальна роль належить активно практичному ставленню до реальностей життя**,** що виступає як об'єктивний закон виникнення й розвитку внутрішнього духовного світу суспільства й людини. Виробництво матеріальних благ супроводжується присвоєнням, пристосуванням та видозміною предметів природи за умов певної суспільної форми. Суспільна форма виробництва зумовлює ту чи іншу структуру суспільства, ставлення людей до природи через віддзеркалення в їх почуттях і мисленні зв'язків людей, що виникають у процесі виробництва матеріальних благ.

Одночасно узагальнюється й розкривається ставлення людей до об'єктивного світу, до суспільства і природи. Багатство і обмеженість духовного світу окремої людини і суспільства повністю визначається і типом панівних у суспільстві виробничих відносин. У минулому в теорії та практиці закріпилося вузьке розуміння праці як економічної категорії. Трудова діяльність оцінювалась з позицій матеріального утилітаризму і зводилась до процесу виробництва матеріальних цінностей, а в загальному вираженні розумілась як процес утилітаризації природи.

Речовинно-утворювальна функція праці гіпертрофувалася так, що сам суб'єкт праці – людина – розглядався переважно як виробник споживних вартостей, а соціально-утворювальна функція лише декларувалась. Але ж відомо, ще Г. В. Ф. Гегель, а за ним і Карл Маркс, за процесом виробництва речей змогли побачити процес відтворення людини, опосередкований зміною оточуючого світу.

Основне призначення праці – задоволення потреб індивіда й суспільства**,** необхідність досягнення практично корисних, утилітарних результатів. Але працю не слід обмежувати лише виробництвом матеріальних благ, необхідних для задоволення людських потреб, а вбачати у ній процес

задоволення головної людської потреби – потреби у праці. Породжена необхідністю задоволення у життєвих потреб, праця постійно формує і збільшує нові потреби, актуалізуючи життєдіяльність людини. Безперечно, праця за природою – явище суспільне. Первісносуспільний лад об'єднав людей через необхідність добувати їжу, переборювати стихійні лиха, боротися з ворогами. Саме тому праця кожного члена роду без будь-яких опосередковуючих ланок безпосередньо включалася в суспільну працю.

З розвитком виробничих сил у характері праці сталися суттєві зміни і, насамперед, поглиблюється розподіл праці. Суспільний характер праці проявляється не в процесі створення продукту, а в процесі його реалізації, коли виявляється, що індивідуальні затрати на виробництво продукту не збігаються із суспільними нормами.

Звичайно ж, до змісту праці завжди входить обмін діяльністю між індивідами, а праця робітника – жива праця – доповнення живої праці всіх інших індивідів.

Ставлення до навколишнього світу здійснюється людиною через сукупну працю. Якщо специфічно характерну рису людської праці складають використання й створення засобів праці, то праця несе в собі атрибут суспільності, а така суспільність переноситься на історично визначені види праці як механізми соціального наслідування.

Уявлення про працю складається у людей досить рано, а виникнення спільної форми праці припадає на період відносно зрілого суспільства, коли не тільки виникає розвинена сукупність конкретних видів праці, а й жоден з них не претендує на панування. Всі види праці перетворюються на різновид промислової праці, а система розподілу праці приводить до того, що метою виробництва стає виробництво багатства. Багатство – історично накопичена праця в її конкретній формі.

Праця за таких історичних умов – це праця взагалі, спрямована на накопичення багатства незалежно від його різновидів. Формування такої праці передбачає реальну можливість переходу індивідів від одного виду праці в умовах розвиненої сукупності її різновидів. Суспільна праця дозволяє подолати вузький горизонт утилітаризму людської діяльності з виходом до її духовності. Заснована на мисленні логіка людської діяльності набуває утилітаризму, дозволяє діяти не на користь сваволі, а за мірками всіх речей і обставин.

Перебудовуються схеми людської діяльності, і людина, становлячись суб'єктом діяльності, підпорядковує її внутрішній логіці розвитку. Мислення як суб'єктивний базис такої діяльності уявляє її в соціальному баченні як суспільну працю, тому що її зміст стає суспільним. Така праця адекватна суспільній природі людини. Праця розкриває і переводить у матеріал мислення загальні

закономірні зв’язки, на основі чого й складаються загальні прояви людської свідомості – наука, мораль, мистецтво, право та ін.

У сучасному суспільстві перенесення центру ваги в суспільному розподілі праці на розумову працю пов’язане з докорінною зміною місця й ролі людини у виробництві: робітник замість того, щоб бути головним агентом процесу виробництва, стає якби поруч з ним. Тенденції розвитку сучасного виробництва такі, що проста праця відтискується, правилом стає творча діяльність, яка відкриває простір для розвитку всіх обдарованостей, здібностей і т.п.

Зміна змісту праці, дедалі більше наповнення її духовно мислючим змістом, як і відкриття у праці її найважливішої людинотворчої функції, є здобутком розвитку людської думки. У такому визначенні праця забезпечує рух думки до опанування загальним. Людська діяльність – це таке утворення й використання знарядь праці, що, по суті, безкінечне, не має завершеного стану, не створює підсумкового абсолютного продукту. Основним результатом трудового процесу є перетворення набутих знань і навичок на особисту власність.

Соціалізація особи розкриває власне суспільну природу людини: не тільки пряме безпосереднє спілкування між людьми, а й спілкування через знаряддя праці, через опосередкування трудовою діяльність, втілених у знаряддях праці, стає вихідним моментом при залученні особи до трудового життя. І не тільки через власний досвід, а й через знання особистість починає сприймати світ, відкриваючи в ньому властивості й відносини. Праця своєю суттю є засобом буття, через посередництво якого формується й розвивається людина.

Соціально-трудові відносини та процеси

Соціально-трудові відносини складаються на виробництві між представниками різних соціальних спільностей. Цей тип відносин, на відміну від відносин функціональних, пов’язаних з поділом і кооперацією праці, актуалізується як відносини рівності та нерівності між працівниками та соціальними групами (підприємцями і робітниками та ін.).

З регуляцією соціально-трудових відносин пов’язано багато найактуальніших проблем, які нині стоять перед нашим суспільством та його економікою. Відомо, що вона має насамперед соціальний аспект. Одна з них – проблема мотивації праці. Ситуація, яка склалася в Україні в період переходу до ринку, характеризується тим, що мотиви змістовності праці поступилися місцем мотивам низької інтенсивності праці.

Тобто сьогодні мотиви забезпечення працею засобів для існування перестали бути провідними. Тому, щоб люди стали працювати ефективно, треба передусім вирішити найголовніші соціально-економічні проблеми, пов’язані з реформуванням економіки. Тільки тоді виникне нормальна мотивація до праці, підвищиться її ефективність, запрацюють нормальні мотиви до праці.

Інша проблема, пов’язана із соціально-трудовими відносинами, проблема зайнятості і безробіття, яка актуалізувалася в нашому суспільстві. Ця проблема, очевидно, що соціальна, бо коли ми маємо справу, наприклад, із безробіттям (структурним, циклічним або фрикційним), ми наочно бачимо, що вивільнення тих чи інших працівників чи груп трудящих (інколи закриття цілих підприємств) пов’язане не тільки з економічними, а й соціальними причинами (наприклад, коли вирішується питання про вивільнення того чи іншого працівника, то тут впливають багато чинників, причому не тільки пов’язаних з кваліфікацією чи інтенсивністю праці робітника).

Щодо соціально-трудових процесів, то тут соціологія праці та управління має справу із багатьма різновидами змін, які відбуваються в соціально-трудовому стані робітників і колективів: адаптацією, тобто пристосуванням до виробничого середовища; співробітництвом; суперництвом, конфліктами та ін. Найбільш характерний та цікавий приклад – роль соціології праці у виробленні теорії трудових конфліктів та практичних рекомендацій щодо їх вирішення. На жаль, ці можливості соціології нині недостатньо використовуються.

Проте вже сьогодні очевидно, що причини страйків, які відбуваються в Україні, не можна зводити лише до економічних (тут і погані умови праці, незадоволеність нерівністю у прибутках, що має місце між керівництвом підприємства та робітниками, та ін.). По-друге, до страйків призводять не тільки ті чи інші конкретні причини, а й чимало внутрішніх та зовнішніх приводів так би мовити «чинників провокування» страйків: невиконання керівництвом своїх обіцянок працівникам, загальна дестабілізація ситуації в суспільстві, виникнення гострого дефіциту на продукти харчування тощо. Таким чином, проблеми виникнення та вирішення соціальних конфліктів на виробництві, це, безумовно, проблеми, які повинна досліджувати соціологія праці.

ТЕМА № 14

Соціологія вільного часу

Категорія часу в соціології

Кожна окрема людина і суспільство взагалі існують у просторі і часі. Обидві ці категорії мають велике значення у житті людей. І якщо простір до недавнього часу обмежувався поверхнею планети Земля і лише недавно людина вийшла за її межі, то час для кожної окремої людини обмежується строком її життя, а для суспільств та людства в цілому – певними періодами, епохами тощо. Час відміряє повсякденний ритм людського життя, виступає основою для розуміння його сенсу.

Уявлення про час протягом людської історії були не однаковими. У давнину переважала думка, що рух часу відбувається по колу з повтореннями певних циклів. У Біблії маємо свідчення про рух часу подібно до кругообігу води у природі: «Сходить сонце, заходить сонце. І поспішає до того місця, де воно сходило... Усі річки течуть у море, а море не переповнюється... До того місця, звідки вони течуть, вони повертаються, щоб знову текти» читаємо у Еклезіаста. «Рід уходить і рід приходить» – це вже про циклічність повторення людської історії. Усе повертається «на кола свої». Така думка досить тривалий час переважала у суспільстві. І лише набагато пізніше, із прийняттям християнства як світової релігії, із вчення Августина Блаженного (354-430 рр. н.е.), час було «витягнуто» у пряму лінію і показано його незворотність. Почалась «погоня за часом». Але оскільки у кінці життя кожної особистості неминуче настає смерть, то християнство розвинуло доктрину про Царство Небесне, в якому існує для праведних вічне життя. Таким чином, завдяки вірі у цю доктрину, час життя кожної людини було поділено на тимчасове, земне існування і вічне, безкінечне, небесне.

Соціологія розглядає саме час земного існування людини, воліючи будувати «Царство Боже» на землі, а не на небесах, залишаючи останнє для адептів теології. Повертаючись до визначеної нами основної мети соціології-поліпшення життя людей, можна сказати, що вона вивчає минулий час для покращання сьогодення, а сьогодення вивчає, щоб зробити ще кращим майбутнє. Отже, ці три іпостасі часу присутні у соціологічних дослідженнях, але найбільше нас цікавить сьогодення, і тому організація часу життя суспільства посідає важливе місце в соціології. Кожна доба людського життя є маленькою складовою загального бюджету часу суспільства, який можна розподілити на добовий, тижневий, місячний і т.д. Бюджет часу, таким чином, є розподілом часу за різними видами діяльності людини. 24 години доби можна поділити на такі складові часу:

- **робочий час** – це час, коли людина витрачає фізичні і духовні сили для виробництва тих чи інших споживчих вартостей. Він складається з необхідного і додаткового часу;

- **позаробочий час** – це час, витрачений людиною на діяльність поза працею: домашня праця, задоволення побутових потреб, догляд за дітьми, їх виховання, задоволення фізіологічних потреб, праця на власному допоміжному господарстві тощо;

- **вільний час** – це час, який залишається після використання перших двох складових часу. Як правило, до нього відносять час, витрачений на навчання, суспільну роботу, творчі заняття, відвідування установ культури, спілкування з людьми, заняття спортом тощо;

- **дозвілля** – це частина вільного часу, витрачена на задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб. Воно служить, головним чином, для відпочинку та розвитку особистості. У вузькому розумінні дозвілля – це відпочинок і розваги.

Розглядаючи економічну соціологію та соціологію праці й управління, ми мали на увазі здебільше організацію часу на виробництві, його найраціональніше використання для отримання матеріальних благ. Але, як показала практика, для цього замало організувати тільки сам трудовий процес. Потрібно організувати весь інший час.

Ще Д. Рікардо писав, що головне багатство нації – за найменший час виробити якнайбільше матеріальних благ. Тобто, справжнє багатство суспільства – час, звільнений від процесу матеріального виробництва. Це час, який людина може використати за своїм бажанням.

Отже, наукова організація праці веде до підвищення її продуктивності, яка, у свою чергу, дає можливість збільшити вільний час. На цю проблему звертав увагу О. Конт підкреслюючи, що вона і досі займає провідне місце у теоретичних та практичних студіях соціологів, бо з цим безпосередньо пов’язане покращання життя людей, суспільства.

Вільний час як соціальне явище потрапив у поле зору науки лише у XIX ст., але уява про нього існувала давно. Ще Аристотель у «Політиці» сказав, що грек відрізняється від варвара, перш за все, як вільна людина від раба, що зайнятий тільки трудовою діяльністю. Праця в усі часи виступала як необхідність. У Біблії вона виступає у вигляді божої кари за неслухняність: «У поті будете здобувати хліб свій». Але духовне очищення людини, врешті-решт, приводить до того, що всі її страждання під час цієї нелегкої праці закінчуються у Царстві Небесному, у якому вона живе вічно, без страждань у вільному часі. Науковий погляд виходить якраз з тих позицій, що, не сподіваючись на це примарне царство, слід зробити все можливе для того, щоб зменшити «страждання» під час добування

людиною «хліба насущного» і збільшити вільний час протягом життя людини. Прогрес розвитку людства – у появі все більшої кількості вільного часу. Отже, оскільки збільшення вільного часу є об'єктивним процесом у розвитку людства, то й наріжне завдання суспільства в цілому і соціології як науки зокрема – як саме найкращим чином організувати цей вільний час, який би було використано на духовне збагачення людини.

Перш за все, постає питання кількісного виміру вільного часу. Але це досить важка справа: як його розрахувати для творчої людини, що займається наукою, мистецтвом? Тут можна тільки виміряти вільний час якісно. Отже, у формуванні вільного часу як самостійного соціального явища було задіяно єдність кількісних та якісних критеріїв. Умовно структуру вільного часу можна поділити на два рівні:

1) суспільно необхідний час – робочий тиждень, день, кількість вихідних, відпустка, час, витрачений на певні заняття поза роботою, дозвілля і т.д. – тобто, це кількісний рівень;

2) індивідуальний вільний час – стосується внутрішнього світу окремої людини, сприйняття нею свободи, яку надає їй суспільство: світоглядна орієнтація, духовні потреби, соціальна активність, політична лояльність. Тобто, це якісний рівень: наскільки суспільно-необхідний час наповнений певним змістом, що відображає якість життя.

Структура вільного часу розкриває два його аспекти: *зміст вільного часу* як суспільну можливість й *індивідуальну потребу в ньому*. В єдності цих двох аспектів і полягає сутність вільного часу. Якщо робота як засіб існування є необхідністю, то не меншою необхідністю є і вільний час. Життя людини не можна звести лише до звичайної течії буднів, у ньому визначне місце посідають свята, певні звичаї, обряди. Взагалі, потяг людини до свята, мабуть, більший, ніж до роботи. Працювати людину змушують певні обставини виживання у складних природних і соціальних умовах, але важкий тягар праці людина скидала з себе під час різних святкувань. Тут вона могла розслабитися фізично і психологічно, отримати добрий заряд бадьорості. Свята у повсякденному житті людей відігравали роль яскравого дійства, що скрашувало сірі одноманітні будні. Тут досить лише згадати, як приклад, звичай карнавалів у Бразилії. Карнавал – це всенародне свято, до якого готуються майже всі протягом року, не шкодуючи на це коштів. Неодноразово відмічалось, що деякі люди витрачали на карнавал останні кошти і після нього змушені були починати з нуля, щоб накопити на повсякденні потреби та й на підготовку до наступного карнавалу.

Як бачимо, потреба у вільному часі та у дозвіллі іноді така, що її можна занести до однієї з складових сенсу життя людини. Вільний час, як відпочинок від праці, був осмислений людством ще з давнини. Це зафіксовано і в Біблії, йде мова про

сьомий день тижня, в який Творець відпочивав від своїх творінь і заповідає усім людям відпочивати. Причому це стосувалось усіх без винятку: і власників, і рабів. У наші дні завдяки досягненням техніки, застосуванню нових технологій виробництва, підвищенню продуктивності праці з'явились нові можливості виділити більше вільного часу для кожної особистості. Більшість людей на планеті зараз відпочивають протягом двох днів робочого тижня, зменшується також кількість робочих годин на добу, що збільшує кількість вільного часу кожного дня.

Параметри вільного часу

Можна перелічити параметри вільного часу.

По-перше, це його обсяг, який залежить від тривалості робочого дня, кількості часу, що витрачається на дорогу до місця роботи і додому, від кількості часу, витраченого на задоволення побутових потреб тощо. Чим менше часу витрачається на всі ці необхідні речі, тим більше його залишається на вільний час. В обсязі вільного часу є й певні умовності. Так, наприклад, працю на присадибній ділянці можна не зараховувати до вільного часу, бо часто це викликано нагальною потребою у здобутті додаткових засобів харчування і т.д. Але якщо ця робота проводиться індивідом задля свого задоволення і, роблячи її, він таким чином відпочиває, тоді вона зараховується до вільного часу. Щодо часів відпочинку, пов'язаних із відновленням фізіологічних функцій організму, то тут також може бути по-різному: одному для відпочинку достатньо поспати 6 годин на добу, а іншому – 8. Отже, у першого індивіда буде більше вільного часу, ніж у другого. Таким чином, крім загальних підходів до обчислення обсягу вільного часу, в кожному окремому випадку потрібен індивідуальний підхід.

По-друге, вільний час можна розкласти на певні елементи: творча діяльність, навчання, фізичні заняття, ігри з дітьми, зустрічі з друзями, хобі, пасивний відпочинок, антикультурні дії тощо. Цей список елементів можна продовжувати, але у цьому немає потреби. Головне ж тут те, що, як і в першому випадку, список цих елементів для кожної особистості має бути суто індивідуальним. Саме в цьому і полягає свобода вибору занять у вільний час індивідом, бо вільний час є відвойованим у природи правом на час, який він може використати за своїм бажанням, що і складає основу його життя, його сенс.

По-третє, зміст вільного часу залежить від якості конкретних занять людини, характеристик конкретної людини, від того, якою особистістю вона є, яка її індивідуальність. Тобто, зміст або якість вільного часу залежать від якості занять, які особистість проводить протягом цього вільного часу. Чим змістовніше і відповідно якісніше проводить свій вільний час особистість, тим більше вона зростає духовно і фізично, тим яскравіше окреслюється її індивідуальність.

Існує думка, що сфера вільного часу це сфера свободи людини від суспільства. Це не зовсім правильно, бо людина, хоча й отримує більше свободи діяльності і вільний час, все рівно не відокремлюється від суспільства і не стає незалежною від нього. Навіть може бути навпаки, завдяки своєму вільному часові людина стає більш залежною від суспільства, тісніше з ним пов'язаною. Чи участь конкретного індивіда у тому бразильському карнавалі відокремлює його від суспільства? Чи робить його менш залежним від нього? Навпаки, це її ще тісніше пов'язує із суспільством, бо сутність карнавалу саме в масовості. Людина тут залишається вільною лише в тому, що може вільно вирішувати: чи брати їй участь у карнавалі, чи ні.

Чималу кількість обсягу вільного часу подекуди займає дозвілля.

Дозвілля – це той час, що залишається від всього обсягу вільного часу для відпочинку і розваг.

До 20-х, 30-х років соціологів майже не турбувала проблема організації та упорядкування дозвілля. Вважалось, що вільний час на те і вільний, щоб людина могла займатися тим, чим їй заманеться. Головну увагу було сконцентровано на виробництві, на підвищенні продуктивності праці і всіх чинниках, які впливають на цю продуктивність. Але численні емпіричні дослідження, розвиток менеджменту людських відносин на виробництві привели до висновку, що дозвілля у вільний час не повинно бути кинутим напризволяще. Його потрібно певним чином організовувати. Отже, паралельно з менеджментом людських відносин у 20-30-х роках XX ст. виникає інфраструктура організації дозвілля. Після другої світової війни цей напрям розвивається особливо інтенсивно. З 1969 року навіть видається міжнародний журнал «Суспільство і дозвілля».

Вільний час стає об'єктом для цілих галузей діяльності: шоу-бізнес, кіно, телебачення, картинні галереї, театр, література, ресторани, кафе, туристські подорожі тощо. Ціла індустрія розваг у суспільстві працює на забезпечення зайнятістю людей у вільний час. Соціологи, економісти та й політики зрозуміли, що добре налагоджена індустрія розваг і відпочинку корисна для суспільства з усіх боків. По-перше, одним із завдань вільного часу є відпочинок трудівника, відновлення ним фізичних і духовних сил для роботи наступного дня. Тому, щоб людина могла це зробити найкращим чином, вона повинна мати можливість відпочити так, як того сама забажає. Звідси – потреба найширшого асортименту розваг і видів відпочинку. По-друге, поринаючи після трудового дня у гущу розваг, людина тим самим відмежовується від повсякденних соціальних, економічних та політичних проблем, знімаючи стресові ситуації і забуваючи економічні та політичні негаразди. Людина на певний час забувається, цілком віддаючись відпочинку, а це корисно для неї і з фізичного, і психологічного, і соціального боків.

Можуть зауважити, що відволікання системою розваг людей від соціальних проблем може зробити їх менш соціально-активними. Така думка досить виправдана: дійсно, розважаючись і відпочиваючи, людина менше уваги приділяє різним соціальним проблемам. Але це все лише до певної міри. Не треба думати, що шоу-бізнес та й взагалі вся система зайнятості у вільний час стоять осторонь загального стану суспільства. Вони тісно пов'язані і з економічною, і з політичною сферами діяльності, і будь-які негативні зміни в цих сферах одразу відіб'ються на функціонуванні сфери дозвілля. Якщо у суспільстві існують певна стабільність, високий рівень життя, злагода між різними гілками влади, то й сфера дозвілля почуває себе стабільно. Якщо в інших сферах відбудуться якісь прикрі зміни, наприклад, настане економічна криза, то вона неодмінно позначиться на представниках будь-якого шоу-бізнесу. Отже, люди не отримають звичної для них порції розваг, їх відпочинок погіршає, і вони змушені будуть проявити соціальну активність, щоб повернутись до найкращих часів. Коли такого не відбувається у суспільстві, то це означає, що в ньому панує стабільність, злагода, достаток і соціальна задоволеність його членів.

Сучасне цивілізоване суспільство – це суспільство споживання. Дозвілля у сучасному суспільстві стає загальнодоступною культурною цінністю. Існує поняття світу життя людини. У нього входять: природне середовище, культурно-соціальні умови існування, сфера індивідуальних почуттів і переживань людини тощо. Людина та її вільний час стають продовженням і умовою виробничого процесу. Дозвілля і споживання головні вимоги світу життя сучасної людини. Треба будувати індустрію дозвілля, організовувати її економічно. Таким чином сфера вільного часу перетворюється в соціальний інститут.

Досить цікавим є зв'язок між освітою і вільним часом. Освіту вважають, головним чином, засобом залучення людей у систему суспільного виробництва. Загальна тенденція розвитку освіти від егалітарної до масової, від вузькоспеціалізованої до освіти з широкою культурно-гуманітарною основою веде до того, що освіта все більше змішується зі сферою вільного часу, сферою дозвілля. Вони взаємопов'язані і тому повинні сприяти розвитку один одного. Професія, отримана завдяки певній освіті, це не просто момент соціалізації людини, а ще й універсальне визначення вільного життя людини. Професія диктує й обсяг вільного часу кожного індивіда. Якщо робітник на заводі працює від «гудка до гудка», то є інші професії, представники яких не регламентовані певним часом і відповідно розпоряджаються ним на свій розсуд. Від професії залежить тривалість відпустки, а отже, і кількість вільного часу. Використання індивідом свого вільного часу для отримання певної освіти є засобом збільшення свого вільного часу у майбутньому. Але тут є й інший бік проблеми: освіта із засобу отримання додаткового вільного часу може стати діяльністю, яка входить

складовою частиною у вільний час. Тут нічого поганого немає, якщо у людини виникає потреба вчитися і, отримавши одну освіту, намагатися отримати ще й іншу, то вона стає нібито покликанням людини і перетворюється поступово у самоосвіту. Людина вільна і, якщо вона вибирає собі такий шлях життя, так заповнює свій вільний час, то це її право.

Протиріччя вільного часу

У вільного часу є й певні протиріччя. Так, великий обсяг вільного часу з позитивного явища може перетворитися у негативне. Безробітний має досить багато вільного часу, але це ніяк не можна вважати позитивною рисою його життя. Вільний час безробітного є не вільним часом цього індивіда, а є часом, від якого відмовилось суспільство. Цей вільний час не виконує своєї функції надання змоги людині відпочити, розважитися, а несе з собою дискомфорт, соціальну та економічну незадоволеність, веде до стресових ситуацій і, таким чином, не поліпшує, а погіршує життя людини.

Є й інша крайність, коли вільний час вважається головною цінністю у житті, людина кидає роботу добровільно, відмовляється від певних благ цивілізації і, отже, веде спосіб життя, що є своєрідним викликом суспільству. Така людина змушена відмовитися від багатьох життєвих благ і ззовні вона живе нібито в злиднях, обмежуючи свої матеріальні потреби. Якщо така людина здатна вести високодуховний спосіб життя, то така жертва ще може вважатися позитивною, але якщо це не так, то даний спосіб життя стає деградацією особистості і, таким чином, вільний час із явища позитивного стає негативним.

Ще одне протиріччя: наявність великої кількості вільного часу без відповідної його організації веде до того, що певна верства людей, не знаходячи способу заповнення свого вільного часу змістовним дозвіллям, стає на шлях відхилення від норм поведінки, починає займатися негативною діяльністю, стає на злочинний шлях життя тощо.

Перелічені протиріччя в цілому не заперечують позитивного значення вільного часу у житті людини, але підкреслюють певні його проблеми.

Проблеми вільного часу

Серед численних проблем вільного часу можна виділити основні: збільшення його кількості та покращання якості.

1. Збільшення кількості вільного часу. Не дивлячись на певні перелічені вище протиріччя, що стосуються обсягу вільного часу, все ж таки збільшення його кількості треба вважати позитивним явищем у розвитку суспільства. Тому кожному суспільству слід подбати про шляхи збільшення обсягу вільного часу. За рахунок чого це можна зробити?

Перш за все, за рахунок скорочення витрат часу на роботу. Сюди входять такі засоби, як скорочення робочого дня, збільшення кількості вихідних днів та

терміну відпусток. Все це можна здійснити за наявності високої продуктивності праці із застосуванням сучасних високопродуктивних технологій виробництва, а також «резервної армії праці» – достатньої кількості виробників, які можуть будь-якої миті вийти на заміну відпочиваючому робітнику.

По-друге, збільшення вільного часу (і зокрема обсягу часу на дозвілля) здійснюється за рахунок покращання побутових умов. Високоорганізований побут, а точніше система побуту, дозволяє вилучити максимальну кількість вільного часу. Говорячи про побут, ми маємо на увазі домашню техніку, систему торгівлі, яка повинна забезпечити індивіда необхідними товарами, причому оперативно і повно.

Тут потрібно розвивати цілу мережу послуг: прийом замовлень, доставка товарів, раціональне розміщення торговельних точок тощо. Не секрет, що недавно при наявності дефіциту товарів людям доводилось вистоювати довгі черги, щоб придбати необхідний їм товар. На це витрачалось багато часу. А якщо до цього додати ще й інші негаразди побуту, то зрозуміло, що на розваги і відпочинок у багатьох працівників майже не залишалось часу.

По-третє, ріст індустрії розваг стимулює людей планувати та організовувати свій вільний час так, щоб можна було добре, відповідно бажанню кожного, відпочити. Якщо є пропозиція, то на неї обов’язково знайдеться попит. Таким чином, за однаковими умовами праці, наявністю добротної індустрії розваг люди будуть більше часу витрачати на дозвілля.

По-четверте, збільшенню обсягу вільного часу сприяє і ріст заробітної плати та добробуту громадян, причому за один і той же час. Це дозволяє частині населення за менший строк заробляти достатньо грошей, щоб вести розпорядливий спосіб життя із достатньою кількістю вільного часу. Психологічно багато хто з людей зупиняється на певному рівні добробуту, вважаючи його цілком задовільним для ведення нормального способу життя. Така людина не буде пересилювати себе, щоб заробити більше грошей, а обмежиться певною їх кількістю, яка, на її погляд, буде достатньою для ведення гідного способу життя, такого, який би повністю або оптимально задовольняв би її.

2. Друга важлива проблема вільного часу – поліпшення його якості. Щоб у кожної людини було вдосталь вільного часу, треба ще щоб цей час було використано з максимальною користю як для самого індивіда, так і для всього суспільства в цілому. Ця проблема багатопланова і її потрібно розглядати у комплексі різних чинників, які впливають на проведення дозвілля членами суспільства. Тут і система виховання, освіти, різні види мистецтв, релігія, мораль тощо. Одним словом – все те, що формує світогляд, світосприймання, культурний рівень людини, його духовний світ. Якщо індустрія розваг та інші

засоби проведення вільного часу у суспільстві знаходяться на високому рівні, то і члени цього суспільства якісніше проводять свій вільний час. А це означає виконання двох найголовніших його функцій: відновлення людських сил, які поглинає сфера праці та інші життєво-необхідні заняття, функції духовного (ідейного, культурного, етичного, естетичного тощо) і фізичного розвитку людини.

ТЕМА № 15

Методика й техніка соціологічних досліджень

Зміст соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження є досить складною справою, потребує серйозної і тривалої підготовки. Надійність і цінність отриманої інформації безпосередньо залежить від оволодіння правилами, технологією його підготовки і проведення.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

Основні функції соціологічного дослідження:

– пізнавальна – відкриває нові знання про функціонування і розвиток суспільства та його окремих сфер, про сутність соціальних явищ і процесів, роль людини в них, дає змогу побудувати цілісну картину реального життя соціуму, спрогнозувати його розвиток;

– методологічна – забезпечує реалізацію міждисциплінарного зв'язку соціології з іншими науками про людину і суспільство, що зумовлює нові підходи у вивченні соціальної дійсності, важливі відкриття на межі різних наукових напрямів;

– практична – полягає у виробленні практичних заходів із вдосконалення соціальної реальності, ефективного соціального контролю за соціальними процесами;

– інформаційна – сприяє отриманню соціальної інформації щодо стану і тенденції розвитку явищ і процесів суспільного життя, функціонування соціальних спільнот, груп, окремих індивідів, їх потреб, мотивів, реальної та вербальної поведінки, громадської думки, що формує інформаційну базу пізнання соціальної реальності;

– управлінська – забезпечує соціальне управління на всіх рівнях функціонування соціуму, зворотний зв'язок між суб'єктами (владними, адміністративними структурами, керівниками підприємств, організацій) та об'єктами (населенням, окремими соціальними групами, працівниками) управління, вироблення науково обґрунтованих управлінських рішень.

У проведенні соціологічних досліджень виділяють чотири послідовних, логічно і змістовно взаємопов'язаних етапи:

1. Підготовчий. Полягає у виробленні програми та інструментарію – анкети, бланка інтерв'ю, бланка фіксування результатів спостереження, аналізу документів тощо.

2. Збір первинної соціологічної інформації. Відбувається за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту.

3. Упорядкування та обробка зібраної інформації.

4. Аналіз обробленої інформації, підготовка звіту, формулювання висновків, розробка рекомендацій.

Специфіка кожного з етапів визначається конкретним видом соціологічного дослідження. Їх виділяють залежно від узятих за основу критеріїв. Найважливішими з них є мета дослідження, глибина потрібного аналізу, метод збирання первинної соціологічної інформації, об'єкт дослідження, терміни проведення, відносини між замовником і виконавцем, сфера соціальної дійсності, яку вивчають.

За метою виокремлюють:

– фундаментальні дослідження – спрямовані на встановлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з вирішенням найскладніших проблем суспільства;

– прикладні дослідження – націлені на вивчення конкретних об'єктів, вирішення певних соціальних проблем;

За глибиною аналізу виділяють:

– пошукові дослідження – за своїми параметрами є найпростішими, вирішують прості за змістом завдання. Застосовують їх тоді, коли проблема, об'єкт або предмет дослідження належить до маловивчених або взагалі не вивчених. Охоплюють невеликі сукупності, мають спрощені програму та інструментарій. Найчастіше використовують як попередній етап більш глибокого масштабного дослідження, орієнтуючи їх на збирання інформації щодо об'єкта та предмета дослідження, уточнення гіпотез тощо;

– описові дослідження – покликані створити відносно цілісну уяву про досліджувані явища, процеси. Проводять відповідно до повної програми, застосовуючи чіткий, детально опрацьований інструментарій, здебільшого тоді, коли об'єктом аналізу є відносно велика спільнота людей, з певними соціальними, професійними і демографічними характеристиками. За структурою, набором процедур є значно складнішими від пошукових досліджень;

– аналітичні дослідження – полягають не тільки в описуванні соціальних явищ та їх компонентів, а й у встановленні причин їх виникнення, механізмів функціонування, виокремленні факторів, що забезпечують їх. Підготовка аналітичного соціологічного дослідження потребує значних зусиль, професійної майстерності дослідника – аналітичних здібностей, вміння інтерпретувати та аналізувати складну соціологічну інформацію, робити виважені висновки.

За методом, застосовуваним у соціологічному дослідженні, виокремлюють опитування і аналіз документів, соціологічне спостереження, соціологічний експеримент.

За затратами часу виділяють довгострокові (терміни проведення – від 3 років і більше), середньострокові (від 6 місяців до 3 років), короткострокові (від 2 до 6 місяців) та експрес-дослідження (від 1-2 тижнів до 1-2 місяців).

Зважаючи на **тип відносин між замовником і виконавцем**, соціологічні дослідження бувають держбюджетними і госпрозрахунковими. Держбюджетні дослідження виконують на замовлення державних установ, оплачуються ними; госпрозрахункові – на замовлення окремих підприємств, організацій, фірм, які й оплачують їх виконання.

Залежно від способу дослідження об'єкта (у статиці чи динаміці) виділяють разове і повторне соціологічне дослідження. Разове дослідження інформує про стан об'єкта, його кількісні, якісні характеристики на момент дослідження, відображає «моментальний зріз» соціального явища. Дані, що відтворюють зміни об'єкта, їх напрями і тенденції, можуть бути отримані лише за допомогою повторних досліджень, які проводять через певні проміжки часу. Тобто повторні дослідження проводять кілька разів протягом певного часу на підставі єдиної програми та інструментарію. Серед повторних досліджень виділяють панельні (досліджують зміни одного й того самого об'єкта упродовж певного часу, при цьому обов'язковим є збереження однакової вибірки), трендові (досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання вибірки), когортні (досліджують специфічні соціальні сукупності – когорти – впродовж певного часу).

Щодо об'єкта пізнання дійсності виокремлюють соціологічні дослідження у сфері управління, промисловості, сільського господарства, науки, освіти, політики, культури, охорони здоров'я тощо.

За системою вибору одиниць об'єкта соціологічні дослідження поділяються на монографічні, суцільні та вибіркові. Монографічні дослідження спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. У суцільних дослідженнях обстежують усі, без винятку, одиниці об'єкта. Оскільки вони потребують багато часу, значних людських і матеріальних ресурсів, їх проводять рідко. З метою прискорення їх і скорочення витрат найчастіше використовують вибіркові дослідження. Вони обстежують не всі одиниці, що є об'єктом дослідження, а лише їх частину. Мета вибіркового дослідження – на підставі певної кількості обстежених одиниць об'єкта (кількість і характеристику їх визначають за допомогою спеціальних правил, математичних прийомів) скласти висновки щодо досліджуваного явища як цілого.

Своєрідне місце у цій класифікації посідають **пілотажні** (пробні) соціологічні дослідження, які дають змогу оцінити якість інструментарію (анкет, опитувальних листів, протоколів спостереження, процедур, аналізу документів

тощо), а також внести необхідні корективи у нього. Наслідки цих досліджень, зафіксовані у робочих документах, впливають на поліпшення методик, інструкцій щодо відбору та організації збирання вихідних даних.

Програма соціологічного дослідження та її компоненти

Підготовка соціологічного дослідження насичена різноманітними видами робіт, специфічними науковими процедурами, найголовнішими з яких є:

– вибір методології дослідження й інтерпретації отриманих даних;

– обґрунтування теоретичних засад, логічної послідовності дослідження;

– вироблення інструментарію (анкети, бланка інтерв'ю, кодувального бланка для проведення спостереження тощо);

– розробка методичних документів для збирання первинної інформації (поради інтерв'юеру, спостерігачу тощо);

– формування дослідницької групи відповідно до мети і завдань дослідження – розробників програми та інструментарію, виконавців польових досліджень, спеціалістів з обробки отриманої інформації, аналітиків для підготовки підсумкового звіту;

– навчання спеціалістів польових досліджень (інтерв'юерів, спостерігачів та ін.);

– розробка програми обробки даних.

Кожне соціологічне дослідження починається зі з'ясування намірів і мети замовника, уточнення теми дослідження, визначення термінів і витрат, пов'язаних з ними, з'ясування фінансових, матеріально-технічних аспектів справи. Після цього настає безпосередня дослідницька робота, початок якої пов'язаний зі створенням програми.

Програма соціологічного дослідження є науковим документом, що містить схему логічно обґрунтованого переходу від загальних теоретичних уявлень про досліджуване соціальне явище, до використання інструментарію і виконання дослідницьких процедур (збирання, обробки та аналізу інформації). Вона є стратегічним документом, який дає змогу зробити висновки щодо концептуальних засад, методики проведення, спрогнозувати його результативність.

Програма виконує методологічну, методичну, організаційну функції. Їх реалізація впливає на структуру програми, яка складається з методологічної та методичної частин.

Методологічна частина програми охоплює такі компоненти:

– формулювання та обґрунтування проблеми;

– розробку мети і завдань дослідження;

– визначення об'єкта і предмета дослідження;

– системний аналіз об'єкта дослідження;

– формулювання робочих гіпотез дослідження;

– інтерпретацію та операціоналізацію основних понять дослідження.

Методична частина програми передбачає:

– розробку стратегічного плану дослідження;

– визначення досліджуваної сукупності, розробку вибірки дослідження;

– вибір і опис методів збирання первинної соціологічної інформації (опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент);

– обґрунтування логіки аналізу та інтерпретацію зібраної первинної соціологічної інформації за розробленим інструментарієм;

– опис схеми аналізу отриманих даних.

Створення програми починається з окреслення проблеми дослідження, тобто з визначення предмета і мети дослідження (наприклад, дослідження громадської думки щодо майбутніх виборів, вивчення попиту населення на певні товари, тенденцій злочинності серед певного прошарку населення, з'ясування становища молоді на ринку тощо). Отже, предметом дослідження є реальні життєві протиріччя, які створюють проблемну соціальну ситуацію, для вирішення якої необхідна правдива, оперативна, науково обґрунтована інформація.

Соціальна проблема – суперечлива ситуація реального життя, що має масовий характер і стосується інтересів соціальних спільнот, груп.

Соціологія використовує різноманітні підходи до визначення типу соціальної проблеми, беручи за основу мету дослідження, носія проблеми, масштаби її поширення, час дії, глибину суперечності, що створює проблему.

Відповідно до мети виокремлюють гносеологічні (логіко-пізнавальні) і предметні проблеми. Гносеологічні проблеми спричинені нестачею інформації про стан, тенденції функціонування соціального об'єкта. Тобто народження проблеми зумовлене недостатністю знання про певні процеси, явища соціального життя. Предметні проблеми – це суперечності, зумовлені зіткненням інтересів соціальних спільнот, інститутів, які дестабілізують їхню життєдіяльність і стимулюють до активних дій.

За носіями виділяють такі види соціальних проблем: проблеми окремих соціальних груп (соціально-демографічних, національних, професійних, політичних та інших); проблеми соціальних інститутів, конкретних виробничих підприємств, державних закладів та установ, закладів освіти, організацій тощо.

За масштабами поширеності соціальні проблеми можуть бути державними, регіональними, локальними, відповідно до часу дії – нетривалими і довготривалими.

Беручи за критерій глибину суперечностей, можна виокремити однопланові (стосуються одного аспекту соціального явища, процесу); системні (характерні для багатьох елементів соціального явища, процесу) і функціональні (спричинені

порушенням глибинних зв'язків у механізмі функціонування соціального явища або процесу) соціальні проблеми.

Для того щоб сформулювати соціальну проблему, необхідно:

– на підставі аналізу документів замовника скласти уявлення про реальну проблемну ситуацію;

– провести розмову з керівниками і працівниками організації-замовника з метою отримання додаткової інформації щодо проблемної ситуації;

– проаналізувати наукову літературу, статистичні матеріали, дані інших досліджень (соціологічних, економічних, політологічних тощо) для остаточного завершення інформаційного пошуку.

З'ясування проблеми дослідження є надто важливою справою, оскільки помилки помножуються на всіх наступних стадіях. Потрібно розрізняти реальні й надумані, міфічні, соціальні проблеми; уникати дослідження вельми масштабних соціальних проблем, що може призвести до ускладнення інструментарію, непередбачених матеріальних і часових витрат на проведення дослідження та зробить його громіздким і малоефективним; прагнути до якомога точнішого, конкретнішого формулювання проблеми, що дасть змогу грамотно та оперативно провести соціологічне дослідження і розробити адекватні рекомендації.

При цьому необхідно розрізняти проблеми соціальні й наукові. Як відомо, соціальна проблема – це життєве протиріччя, яке потребує вирішення. Неможливість вирішення соціальної проблеми існуючими засобами і методами змушує вдатися до наукового пізнання. Наукова проблема повинна більш-менш точно відображати проблемну соціальну ситуацію. З'ясування власне наукової проблеми дає змогу зафіксувати, з одного боку, наявність соціальної проблеми, а з іншого – відсутність або застарілість шляхів, способів її вирішення. Постановка наукової проблеми означає вихід за межі вже вивченого у сферу того, що тільки починають вивчати. Проблема дослідження завжди передбачає свого носія – певну спільноту чи групу, їх діяльність. Тому об'єктом дослідження найчастіше є те, що містить соціальне протиріччя і породжує проблемну ситуацію.

Об'єкт соціологічного дослідження – певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси у їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії).

Об'єкт дослідження існує в соціальній реальності незалежно від дослідника. Предмет дослідження має штучне походження, оскільки формулюється дослідником відповідно до мети і завдань дослідження.

Предмет соціологічного дослідження – найбільш значущі з теоретичної або практичної точки зору особливості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити.

Один і той самий соціальний об’єкт може мати багато особливостей, якостей, сторін, які відображають певну його характеристику. Тому вибір предмета дослідження передбачає чітку постановку проблеми, формулювання мети і завдань дослідження, системний аналіз його об’єкта.

У реальному соціологічному дослідженні визначення об’єкта і предмета іноді зумовлює певні труднощі. Тому програма дослідження обов’язково передбачає системний аналіз об’єкта, основною метою якого є побудова гіпотетичної (концептуальної) моделі об’єкта з урахуванням комплексу його елементів, зовнішніх і внутрішніх зв’язків. Такий аналіз об’єкта дослідження дає змогу:

– зафіксувати його складові, зовнішні та внутрішні зв’язки;
– описати механізм його функціонування і розвитку;
– встановити головні й другорядні чинники, що визначають цей механізм;
– конкретизувати проблемну ситуацію;
– з’ясувати предмет дослідження;
– визначити й проінтерпретувати основні поняття дослідження;
– розробити робочі гіпотези;
– виокремити категорії та одиниці аналізу.

Важливим у системному аналізі є встановлення сукупності чинників, які впливають на об’єкт і визначають напрями і тенденції його функціонування та розвитку. Тому дослідник повинен виокремити та описати якнайбільше цих чинників, встановити їх значення, зв’язок, силу і специфіку впливу. Загалом чинники класифікують на загальні (характерні для всього класу подібних об’єктів), специфічні (характерні для конкретного об’єкта), зовнішні (знаходяться у навколишньому середовищі), внутрішні (містяться у самому об’єкті), функціональні (визначають функціональні зв’язки елементів об’єкта), структурні (забезпечують спосіб зв’язку елементів об’єкта), генетичні (зумовлюють походження і послідовність станів об’єкта), об’єктивні (їх дія не залежить від функціонування об’єкта), суб’єктивні (залежать від функціонування об’єкта), прямі (результати їх впливу виявляються безпосередньо), опосередковані (результати їх впливу проявляються у взаємодії з іншими факторами), індивідуальні (пов’язані з діяльністю окремих учасників), колективні (пов’язані з діяльністю соціальної спільноти, групи, колективу).

Мета і завдання соціологічного дослідження

Мета соціологічного дослідження містить в собі відповідь на питання, для чого воно проводиться, орієнтує дослідження на кінцевий результат, визначає логіку і спрямованість завдань, упорядковує різноманітні дослідницькі процедури. Відповідно до мети соціологічні дослідження поділяють на теоретико-пізнавальні (спрямовані на глибше пізнання явища чи процесу, отримання нового, різнобічного знання, вирішення соціальних проблем шляхом

розробки нових підходів до їх вивчення) і прикладні (націлені на практичне розв'язання чітко окреслених соціальних проблем – організаційних, управлінських, соціально-психологічних, пов'язаних з вирішенням конфліктних ситуацій тощо). Оскільки мета дослідження має узагальнений вигляд, для її досягнення треба розробити завдання.

Завдання соціологічного дослідження – логічно сформульовані настанови, вказівки, послідовне вирішення яких конкретизує поставлену мету і забезпечує її реалізацію.

Завдання соціологічного дослідження поділяють на головні (передбачають пошук відповідей на головне запитання, безпосередньо пов'язане з розв'язанням поставленої проблеми), часткові (виникають у процесі вирішення головних завдань, випливають з них і також спрямовані на розв'язання проблеми) і додаткові (можуть бути логічно не пов'язаними з метою дослідження, виникають у разі необхідності вирішення якихось додаткових питань, наприклад, методичних).

Теоретична та емпірична інтерпретація понять

З'ясовуючи сутність предмета соціологічного аналізу, дослідник використовує поняття, які є ключовими у теоретичному опрацюванні соціальних явищ і процесів. При цьому важливе значення має не просто наявність понять, з якими працюють дослідники, виробляючи програму, а їх чітке, одностайне розуміння і використання впродовж усього дослідження. У жодному разі не можна допустити розпливчастого формулювання, використання у різних контекстах, наявності кількох визначень, оскільки це може унеможливити зіставлення теоретичних положень з емпіричними даними, перевірку (підтвердження або спростування) розроблених гіпотез, аналіз первинних даних. Найраціональніше послуговуватися загальноприйнятими визначеннями понять, наведеними у довідниках, енциклопедіях, тлумачних словниках, підручниках, іншій спеціальній літературі. За їх відсутності варто спиратися на логіку, наукову позицію і досвід дослідника.

Завдання науковця полягає в розкритті, поясненні, тлумаченні, фіксації змісту понять відповідно до концепції дослідження. За необхідності використання авторського поняття слід з'ясувати, на підставі чого воно сформульоване, які правила при цьому були застосовані. Дана процедура має назву теоретична інтерпретація.

Пошук емпіричних значень поняття у термінах, які пояснюють його зміст і важливі під час конкретного дослідження, називають емпіричною інтерпретацією, а визначення поняття через фіксацію емпіричних ознак – операційним визначенням (операціоналізацією). Головним завданням емпіричної інтерпретації є поступове зведення складних теоретичних понять,

якими оперує соціологія і які найчастіше не сприймаються респондентами через свою складність, до відносно простих емпіричних характеристик, які відображають його сутність і можуть бути задіяні для збирання первинної соціологічної інформації. Ця соціологічна процедура передбачає такі послідовні операції:

– аналіз наукової літератури, пошук теоретичних визначень поняття, яке належить інтерпретувати, з'ясування сутності, створення його цілісного образу;

– визначення якостей, характеристик поняття і систематизація найважливіших ознак досліджуваного цілісного образу;

– вибір прямих показників для кожної з визначених характеристик, що дає змогу їх зафіксувати і побудувати так звані індикатори (найпростіші показники), які можна використати потім в інструментарії соціологічного дослідження.

Наприклад, вивчаючи соціально-психологічний клімат у трудовому колективі, немає сенсу просити у респондента дати йому оцінку, оскільки, по-перше, цей термін не дуже часто вживається у повсякденному житті колективу, а по-друге, робітники можуть не знати, як його оцінити. Доцільно в такому разі «розкласти» поняття «соціально-психологічний клімат» на складові, що визначають його сутність, але є менш складними. Цими складовими є стосунки між членами колективу, між керівником і членами колективу, конфлікти, ставлення працівників до своїх обов'язків, трудового середовища, найближчого оточення тощо. Остаточним результатом буде поява в анкеті питань, доступних для розуміння респондентів, що сприймаються однозначно і передбачають їх щирі відповіді: «Чи задоволені Ви стосунками з товаришами по роботі?», «Як часто у Вашому колективі бувають конфліктні ситуації?» тощо.

Аналізуючи отриману інформацію, дослідник проводить зворотну соціологічну процедуру (послідовно аналізуючи значення індикаторів, він поступово повертається на рівень теоретичних понять і робить висновки щодо досліджуваної проблеми). Тому рух від теорії до уточнення смислу, побудови емпіричних показників і повернення знову до теоретичного тлумачення отриманих даних є складним пізнавальним процесом, який не можна повністю формалізувати. На цьому етапі важливу роль відіграють професіоналізм, досвід, загальна і професійна культура дослідника.

Вироблення і перевірка робочих гіпотез

Гіпотеза в соціологічному дослідженні – обґрунтоване припущення про структуру, механізми функціонування і розвитку досліджуваного об'єкта.

Головна її функція полягає в отриманні нового знання, яке збагачує уявлення про досліджувану проблему. У соціологічному дослідженні застосовують різноманітні види гіпотез.

За змістом виокремлюють гіпотези описові (містять припущення про фактичний стан об’єкта, його функціонування), пояснюючі (орієнтовані на встановлення причин, чинників, що пояснюють механізми функціонування об’єкта), прогнозні (передбачають тенденції та напрями функціонування і розвитку об’єкта).

За рівнем аналізу гіпотези бувають теоретичні (існують у формі теоретичних припущень), статистичні (формулюються як система показників й індексів статистики), емпіричні (постають як операційні поняття, індекси, показники).

З огляду на завдання дослідження виокремлюють основні та другорядні гіпотези. Крім того, гіпотези бувають первинні (робочі гіпотези, висунуті в ході розробки програми дослідження) та вторинні (висунуті замість первинних, якщо ті не підтверджуються під час дослідження).

Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки у процесі попереднього системного аналізу досліджуваного об’єкта. Під час соціологічного дослідження вона може бути підтвердженою або спростованою. Щоб стати науковою, гіпотеза повинна відповідати вихідним принципам теорії наукового пізнання, що є дуже важливим для відокремлення реалістичних і хибних гіпотез. Вона не повинна суперечити усталеним теоріям, дослідженим, перевіреним і точно встановленим фактам. Трапляється, однак, що гіпотеза, суперечачи усталеним теоріям, виявляється цілком спроможною. Не менш важлива її доступність для перевірки у процесі соціологічного дослідження.

Перевірка робочих гіпотез можлива тільки за умови, що всі поняття і терміни, за допомогою яких вона сформульована, будуть теоретично та емпірично інтерпретовані, визначені за допомогою індикаторів і знайдуть своє місце в соціологічному інструментарії.

Розробка стратегічного плану дослідження

Відповідно до мети і завдань дослідження, обізнаності щодо досліджуваного об’єкта виробляють конкретну стратегію пошуку – план соціологічного дослідження (пошуковий, описовий, експериментальний), який визначає послідовність, спрямованість операцій на досягнення поставленої мети.

Пошуковий план. Використовують за відсутності чіткого уявлення щодо проблеми або об’єкта дослідження. Головна мета його полягає в націленні роботи дослідника на з’ясування проблемної ситуації, визначення контурів об'єкта дослідження, формулювання мети, завдання, вироблення гіпотез. Пошуковий план передбачає такі головні етапи роботи: вивчення наукової літератури, документів (допомагає скласти загальне уявлення про досліджувану проблему); опитування експертів (сприяє доповненню й уточненню проблеми, формулюванню первинних гіпотез); проведення спостережень (визначає проблемну ситуацію і вироблення гіпотез).

Описовий план. До нього вдаються, коли наукові знання дають змогу дослідникові визначити об’єкт дослідження, сформулювати описову гіпотезу. Мета такого плану – перевірити гіпотезу, отримати кількісно-якісні характеристики досліджуваного об’єкта. Описовий план передбачає, окрім процедур, які використовують при розробці пошукового плану (вивчення наукової літератури, опитування експертів, проведення спостережень), застосування додаткових дослідницьких засобів (проведення соціологічного дослідження, статистичний аналіз отриманих даних).

Експериментальний план. Він є ефективним тоді, коли знань про об’єкт дослідження достатньо для формулювання пояснюючої гіпотези. Мета його полягає у встановленні механізмів функціонування і розвитку об’єкта.

Розробка методичного плану дослідження

Методична частина програми має на меті організацію і впорядкування методів збирання, аналізу первинної соціологічної інформації, описання методичних і технічних прийомів, які використовуватимуть для здобуття соціологічної інформації, необхідної для перевірки загальної концепції дослідження. При цьому найчастіше застосовують такі терміни: первинна соціологічна інформація, метод, методика, техніка, процедура.

Первинна соціологічна інформація – дані, отримані під час соціологічного дослідження, які підлягають подальшій обробці й узагальненню.

До них належать відповіді респондентів, нотатки спостерігача у картках спостереження, матеріали, здобуті шляхом аналізу документів, цифровий матеріал тощо.

Метод – головний спосіб, який дослідник застосовує для збирання, обробки та аналізу даних.

Методика – послідовна і взаємозалежна сукупність технічних прийомів, операцій, пов’язаних із конкретним методом.

Техніка – сукупність спеціальних прийомів для ефективного використання певного методу.

Передбачає прийоми, які сприяють підвищенню надійності первинної інформації, проведення за потреби якісного і кількісного вирівнювання (ремонту) вибірки.

Процедура – загальна система дій дослідника, засоби організації та проведення дослідження, послідовність операцій тощо.

Оскільки соціологічне дослідження охоплює значну кількість операцій, конкретних процедур, специфічних технологій, важливо, щоб усі вони були чітко визначені, детально описані, логічно взаємопов’язані. Цьому сприяє робочий план, який розробляють поряд з програмою та організаційно-методичним планом соціологічного дослідження. Завдання його полягає у

впорядкуванні відповідно до програми основних етапів, термінів дослідження, використання матеріальних і людських ресурсів. Робочий план передбачає такі види робіт:

– обговорення і затвердження програми та інструментарію дослідження;

– розробку проекту вибірки і схеми її коригування;

– складання інструкцій для групи, яка збиратиме первинну інформацію;

– тиражування методичного матеріалу та інструментарію для проведення пілотного (пробного) дослідження;

– проведення пілотного (пробного) дослідження, спрямованого на опанування методики збору первинних даних, випробування розробленого інструментарію;

– аналіз результатів пілотного (пробного) дослідження, внесення за його результатами коректив у програму, методичні документи та інструментарій;

– тиражування методичного матеріалу та інструментарію для проведення масового збирання соціологічної інформації;

– формування групи збирання первинної інформації та проведення відповідного інструктажу;

– остаточне вирішення організаційних питань щодо проведення масового дослідження;

– проведення польового дослідження для отримання первинних даних;

– складання інструкції щодо підготовки первинної інформації до обробки (перевірка зібраного матеріалу, редагування, кодування тощо);

– розробку аналітичних завдань для комп’ютера;

– введення первинної інформації до комп’ютера та її обробку;

– побудову таблиць, проведення математичних обчислень, перевірка гіпотез, проведення математичних розрахунків із застосуванням різних видів аналізу – регресійного, факторного, кластерного тощо;

– аналіз результатів дослідження і підготовку попереднього звіту;

– обговорення попереднього звіту, його висновків і рекомендацій;

– доопрацювання і затвердження остаточного звіту про дослідження, впровадження вироблених рекомендацій.

Для забезпечення своєчасного виконання цих робіт робочий план також встановлює строки й осіб, відповідальних за проведення дослідження.

Вибірка у соціологічному дослідженні

На етапі збирання первинних матеріалів суб’єкт соціологічного дослідження повинен з’ясувати кількісні та якісні параметри об’єкта, уточнити, хто є носієм інформації, скільки таких носіїв треба обстежити, щоб отримати реальну картину соціальної реальності. У практиці емпіричних досліджень, якщо об'єкт кількісно невеликий (не перевищує 300-500 одиниць), можна вдатися до суцільного

обстеження, опитавши, наприклад, усіх респондентів або проаналізувавши всі номери визначених часописів тощо.

Але соціологія найчастіше має справу з великими групами людей, носіями певних характерних ознак, учасниками різноманітних соціальних процесів. Об'єктом досліджень можуть бути десятки і сотні тисяч людей, що мешкають у різних регіонах, містах, областях; багатотисячні колективи промислових підприємств, організацій; великі соціальні спільноти: підприємці, молодь, студентство, жіноцтво, діти. Тому дослідник, дбаючи про якість, достовірність майбутніх результатів, повинен ретельно підійти до вибору найоптимальніших методів. Адже суцільні обстеження за таких обставин неможливі (виняток становлять суцільні дослідження, використовувані під час перепису населення, проведення референдумів). Тому найчастіше вдаються до вибіркового методу як альтернативи суцільному обстеженню. Його теорія ґрунтується на досягненнях математичної статистики.

Вибірковий метод – науково обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини.

Використання методу вибірки передбачає опанування таких понять, як «генеральна сукупність», «вибіркова сукупність», «одиниця відбору», «одиниця спостереження», «репрезентативність», «помилка репрезентативності» тощо.

Генеральна сукупність – обмежений територіально і в часі об'єкт дослідження.

Визначення генеральної сукупності передбачає конкретизацію характеристик об'єкта, його найважливіших суттєвих ознак, які піддаються фіксації.

Вибіркова сукупність – певна кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності.

Вона нібито є мікромоделлю генеральної сукупності, її структура повинна максимально збігатися зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками.

Одиниці відбору – елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Такими елементами є поселення, підприємства, різноманітні спільноти.

Одиниці спостереження – елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню.

Ними можуть бути як окремі індивіди, так і соціальні групи.

Для побудови вибірки конкретного соціологічного дослідження потрібно попередньо оцінити якість вибірки (визначити ймовірність і ступінь точності, з якими дані, отримані під час дослідження вибіркової сукупності, можна переносити на генеральну сукупність); дібрати тип вибірки, найбільш

адекватний меті й завданням дослідження; визначити обсяг вибірки, який, з одного боку, повинен бути статистично значущим, а з іншого – економним, забезпечуючи оперативне отримання якісної інформації. Визначення якості вибірки означає оцінку її на предмет репрезентативності щодо всього об'єкта дослідження.

Репрезентативність вибірки – здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності. Вибірка не може абсолютно точно відтворювати генеральну сукупність, тому вона завжди матиме певні відхилення від неї.

Помилка репрезентативності – відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності.

Чим більша величина відхилень, тим значніша помилка репрезентативності, тим нижча якість отриманих даних. Головне завдання на цьому етапі соціологічного дослідження – врахувати помилку репрезентативності під час інтерпретації та узагальнення результатів дослідження, проведеного із застосуванням вибіркового методу.

Значну роль у визначенні якості інформації, отриманої в результаті емпіричного дослідження, окрім репрезентативності, відіграють такі параметри, як надійність і валідність.

Надійність інформації – адекватність одержаних результатів дослідження соціальній ситуації.

Забезпечується вона врахуванням так званих випадкових помилок, які є неминучими внаслідок неоднорідності досліджуваного контингенту. Чим однорідніший контингент обстеження і чим більший обсяг вибіркової сукупності, тим незначніша випадкова помилка вибірки і відповідно вища якість отриманої інформації. Випадкові помилки виникають також і через низьку якість інструментарію, непрофесійну роботу дослідника тощо. Величину випадкової помилки можна розрахувати за допомогою спеціальних математичних формул.

Якість дослідження встановлюється величиною випадкової помилки (знаходять її за допомогою математичних формул), яка дає змогу врахувати її під час поширення висновків, зроблених на підставі вибіркового дослідження, на всю генеральну сукупність.

Валідність (обґрунтованість) інформації – відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалося дослідити.

До зниження валідності можуть призвести не тільки помилки інструментарію, а й систематичні помилки вибірки.

Систематичні помилки – помилки, які виникають внаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної

сукупності, занадто малого обсягу вибірки, хибного застосування способу відбору одиниць аналізу тощо.

Визначити величину систематичних помилок за допомогою математичних формул неможливо, тому вони значно погіршують результати досліджень і взагалі можуть звести їх нанівець. Крім того, слід враховувати, що надійність і валідність – самостійні параметри, не залежать один від одного, характеризують якість дослідження з різних боків. Тому обов'язково їх треба визначати окремо.

Перед тим, як обрати тип вибірки, визначаються щодо методу (ймовірнісний або цілеспрямований) відбору одиниць аналізу.

Ймовірнісний (стохастичний, випадковий) метод. Передбачає випадковий відбір одиниць аналізу, згідно з яким кожна одиниця генеральної сукупності має однакову можливість потрапити до вибіркової сукупності. Він покладений в основу випадкового та механічного типів вибірки. Випадкова вибірка є досить поширеною в соціологічних дослідженнях. Сутність її полягає в тому, що всі елементи генеральної сукупності, наприклад, працівників підприємства фіксують на картках, використовуючи їх прізвища або спеціальні кодувальні номери. Перемішавши картки у барабані, вибирають необхідну їх кількість. Для великих генеральних сукупностей застосовують вибірку, згідно з якою всі елементи генеральної сукупності утворюють єдиний список, з якого через рівні інтервали відбирають необхідну кількість елементів вибіркової сукупності. Крок відбору визначають за допомогою спеціальної формули:

K=N : n, де К – крок відбору, N – величина генеральної сукупності, n – величина вибіркової сукупності.

Поширеною є стратифікаційна (районована) вибірка, побудова якої пов'язана з поняттям «районування генеральної сукупності».

Районування генеральної сукупності *– процес поділу досліджуваного об'єкта на складові відповідно до мети і завдань дослідження.*

Стратифікаційна (районована) вибірка передбачає попереднє групування одиниць генеральної сукупності за певними критеріями, які повинні впливати на досліджуване явище. Але одиниці сукупності повинні істотно відрізнятися. Наприклад, при вивченні кар'єрних стратегій молоді з вищою освітою можна передбачити, що форма навчання (державна, приватна) буде впливати на їх погляди щодо працевлаштування, професійної кар'єри. Відомо, що частка студентів, які навчаються у приватних вищих навчальних закладах, значно менша, ніж тих, хто здобуває вищу освіту у державних вищих навчальних закладах. Тому ймовірність їх потрапити у вибірку за механічного відбору досить низька. У такому разі всі вищі заклади поділяють на групи залежно від форми навчання, а потім з кожного типу відбирають респондентів пропорційно чисельності всього контингенту. У більшості опитувань громадської думки, що

проводять за національними вибірками, первинна стратифікація здійснюється за географічною локалізацією, звідси й назва принципу – районування. «Гніздова» вибірка є протилежною до районованої. У ній за одиницю відбору для суцільного обстеження беруть групи, колективи. Якщо при районуванні дослідник виокремлює різнотипні підсукупності, то при гніздовій вибірці генеральну сукупність розбивають на однотипні групи («гнізда»), всередині яких містяться різнорідні одиниці спостереження. Наприклад, досліджуючи колективи навчальних закладів, за одиницю можна взяти певні учнівські класи, студентські групи тощо. Застосовуючи цей метод, дослідник повинен усі одиниці генеральної сукупності розподілити між гніздами, подбати про максимальну ідентичність за параметрами основних характеристик гнізд. Зручність, доступність і простота виокремлення гнізд роблять цей метод раціональним та економним. Але формальний підхід до виокремлення гнізд може призвести до спотворення реальної картини досліджуваного об'єкта. Серійну вибірку використовують з метою розбити генеральну сукупність на однорідні частини (серії) за певними ознаками. Вважаючи серією сукупність статистично відмінних одиниць, дослідник може будувати вибірку з урахуванням детальних ознак структурної організації об'єкта. З кожної серії (пропорційно кількості елементів у ній) відбирають необхідну кількість елементів вибіркової сукупності. Кількість елементів, які належить вибрати окремо з кожної серії, визначають за допомогою формули:

$n_i = (N_i * n) : N$,

де n_i – кількість елементів, які належить вибрати з певної серії; N_i – кількість одиниць у серії, n – вибіркова сукупність; N – генеральна сукупність.

Поряд з ймовірнісним підходом до побудови вибірки використовують цілеспрямований підхід, який не передбачає використання правил теорії ймовірності. Він є основою квотної та стихійної вибірок. Квотна вибірка застосовується тоді, коли до початку дослідження відомі статистичні дані про контрольні ознаки елементів генеральної сукупності. Це дає змогу побудувати вибіркову сукупність, відтворивши найважливіші пропорції генеральної сукупності, а на підставі цих пропорцій розрахувати відповідні квоти. Інформацію, яка утворює квоти, одержують з документів державної чи відомчої статистики. Найчастіше використовують показники за статтю, віком, освітою, типом поселення тощо. Прикладом стихійної вибірки є поштове опитування читачів періодичного видання, опитування першого зустрічного журналістами на вулицях міст, метод «снігової кулі». Цей метод використовують, коли потрібно опитати декілька сот представників громадських організацій, знаючи, наприклад, лише 10 з них. Тоді інших респондентів шукають за допомогою цих 10, якщо кожен з них погодиться повідомити про своїх знайомих, які належать

до цих організацій, а ті повідомлять про своїх знайомих. Наслідком цього буде збільшення кількості людей, яких можна буде опитати, тобто вибірка, формується поступово, як «снігова куля». Всі наведені типи вибірок відносять до однощаблевих. У сучасній практиці проведення масових великомасштабних досліджень застосовують складні багатощаблеві вибірки, які поєднують різні підходи до її формування.

Методи збору соціологічної інформації

У соціологічному дослідженні використовують такі методи збору соціологічної інформації.

1. **Спостереження** – фіксація реальних актів поведінки людини. Це досить поширений метод, але спостереження фіксує поверхневі факти досить вузького кола респондентів. Воно не може проникнути в глибину суб'єкта дії, визначити причину цієї дії. Крім того, недоліком спостереження є складність або, навіть, неможливість його повторення. Відрізняють спостереження **структуровані** і **неструктуровані.** До структурованих відносять ті, в яких дослідник наперед знає, які саме елементи досліджуваного процесу треба спостерігати, а до неструктурованих – такі, коли дослідник наперед не знає, які саме елементи процесу він повинен спостерігати, тому спостерігає все підряд, що бачить, щоб потім, аналізуючи дані, виявити найхарактерніші риси. Це щось подібне до слідкування за підозрюваною особою, коли треба виявити моменти її протиправних дій: невідомо, коли вона може це зробити і де. Спостереження може бути за участю спостерігача і без нього, коли воно проводиться прихованою камерою; відкритим, коли усі бачать і знають про спостерігача, і закритим, коли спостерігач спостерігає таємно і ніхто про це не знає; польовим (якщо відбувається у реальних умовах) і лабораторним (якщо відбувається в штучно створених умовах). Останнє часто проводиться при експерименті. Відрізняють також включене спостереження, коли спостерігач є учасником подій і знаходиться серед групи людей, діяльність якої досліджує, причому люди у цій групі часто про це не знають. У цьому разі дослідник вивчає і спостерігає досліджувані процеси немовби з середини. Крім того, спостереження може бути систематичним, коли об'єкт спостерігається протягом тривалого часу, і випадковим, коли воно може бути одноразовим.

2. **Аналіз документів** – це теж досить поширений метод збору інформації, що найбільш притаманний для теоретичних досліджень, коли синтезуються дані попередніх емпіричних досліджень. **Документом у соціології називають штучно створений людиною предмет, призначений для зберігання і передавання інформації.** Виділяють такі види документів:

– текстові – будь-які документи установ, преса, довідники, журнали, особисті справи робітників, службовців, учнів, журнали відвідувань лекцій і успішності занять; залікові книжки тощо. Отже, це документи, в яких зміст викладено текстом;

– іконографічні – це документи, які зберігають інформацію у вигляді різноманітних зображень. Це можуть бути малюнки, фотографії, кінострічки, відеозаписи тощо. Такі документи найважливіші при вивченні минулого. Досить один раз проглянути документальні стрічки зустрічі солдат-переможців, які повертаються з фронтів Другої світової війни, щоб проникнутися почуттям безмірної радості людей від усвідомлення закінчення війни і повернення до мирного життя.Усі інші описи бліднуть перед цими документальними кадрами;

– фонетичні – записи на магнітофонній стрічці розмов, доповідей, виступів, співів тощо;

– статистичні – дані певних досліджень, переведені у цифри, які можуть бути поданими у вигляді таблиць, графіків, діаграм у кількісних, відсоткових показниках тощо;

– офіційні – ті, що мають службовий характер, і неофіційні, які не мають офіційного підтвердження їх правильності; **особистісні і безособистісні** і т.п.

Ставитись до документів треба критично. Їх аналіз може бути традиційним (класичним), коли документ вивчається і інтерпретується умоглядно, і формалізованим (кількісним), коли змістовні одиниці переведено у кількісні. Ці аналізи, як правило, доповнюють один одного. Формалізований вважається точнішим, але, на жаль, не все піддається формалізації. Буває, що при формалізації втрачаються певні важливі риси досліджуваного об’єкта.

3. Опитування – це найпоширеніший метод одержання первинної інформації в соціології. Виділяють такі види опитувань:

– інтерв’ю – коли дослідник (інтерв’юер) задає питання досліджуваному (респонденту), а той відповідає. Інтерв’ю може бути безпосереднім (очним), коли бесіда ведеться віч-на-віч; за допомогою телефону тощо, і заочним; стандартизованим (за наперед розробленим планом) і нестандартизованим (у формі вільної співбесіди); одноразовим і багаторазовим тощо;

– анкетне опитування – коли респондент письмово дає відповіді в наперед складеній дослідником анкеті, яку йому можуть вручити безпосередньо в руки і після заповнення забрати, можуть цю анкету надіслати поштою або опублікувати в газеті чи журналі.

Складання анкети не така проста справа. Список питань повинен відповідати поставленій меті дослідження і «влучати в одну точку». Неправильно складена анкета не дасть бажаних результатів і може виявитися пустою тратою часу. Часто анкету складають з поліфункціональною метою, тобто так, щоб отримати максимум інформації про досліджувану проблему, про інші, пов’язані з нею, а також про самого респондента, умови його життя, соціальний статус тощо. Причому довга анкета не завжди є кращою, іноді коротка дає оперативніші результати, хоча багато питань

анкети, особливо, якщо вони добре продумані, дають більш вичерпну інформацію про досліджувану проблему;

– **експертне опитування** проводиться тоді, коли дослідник підбирає респондентів за наперед заданими характеристиками. Якщо йому треба знати оцінку того чи іншого прийнятого закону, то він опитує фахівців з тої чи іншої галузі знання: економістів, якщо цей закон стосується економіки, юристів, якщо він стосується правової сфери тощо.

Ми назвали лише основні види опитувань, цей список можна продовжити (наприклад, соціометрія). Як правило, опитування часто проводиться з метою виявлення громадської думки з того чи іншого питання. Д. Геллап ще у 30-і роки організував у США Інститут громадської думки, який успішно працює і сьогодні. Інститут Геллапу двічі на тиждень проводить загальнонаціональні та регіональні опитування і публікує їх результати у 150 газетах. Він має 30 філій у 50 країнах. Таким чином вивчається громадська думка не тільки мешканців США. Громадська думка – це особливий стан реальної свідомості мас, який виражає домінуюче ставлення, позицію з актуальних суспільно-значущих питань. Соціологи нібито «тримають руку на пульсі суспільства», уловлюючи будь-які зміни в ньому з метою запобігання «хвороби», яка може раптом статися. Вони якраз і покликані для того, щоб це «раптом» не сталося.

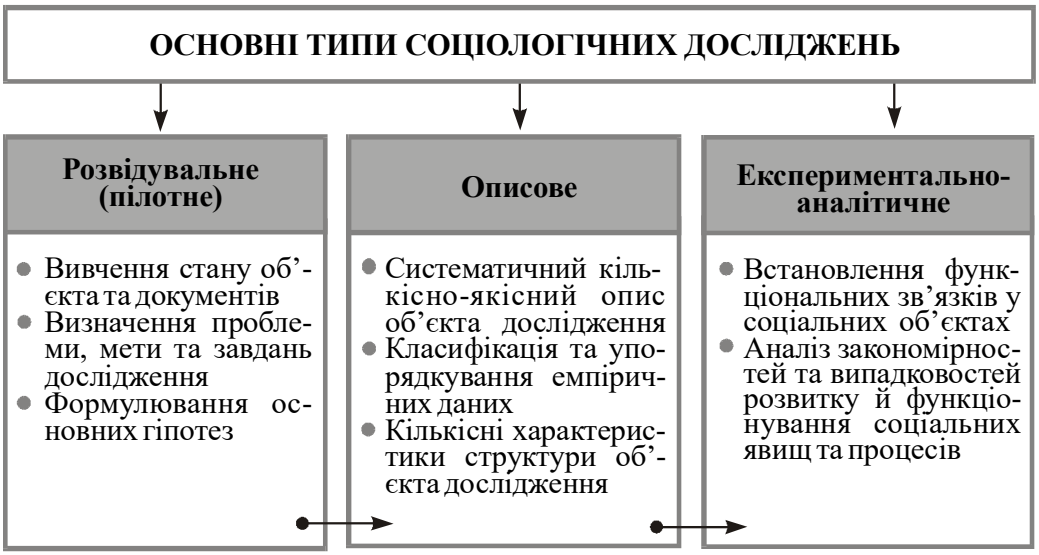
4. **Вибірковий метод – коли після аналізу частини (вибірки) робиться висновок про ціле (генеральну сукупність).** Цей метод запозичений з статистики і використовується в соціології дуже широко. Він є узагальнюючим методом. Достатньо лише сказати, що вибірковими можуть бути і спостереження, і документи, що аналізуються, і опитування. Більше того, соціологи, як правило, працюють саме з вибіркою, а не з генеральною сукупністю. Робота з вибіркою, перш за все, економить час на дослідження, дає змогу швидко і оперативно досягти бажаного результату. Крім того, робота з вибіркою значно зменшує витрачання коштів на дослідження. Соціологи працюють з вибіркою ще й тому, що їм потрібна інформація з власних рук, яка зібрана «по-живому»: одразу після певної події чи навіть під час самої події. Користування офіційною статистикою містить у собі вади: реальні дані можуть бути з політичних мотивів дещо змінені представниками влади, вони можуть бути і дещо застарілими, і тому не такими оперативними. Попри вказаним позитивним рисам вибіркового методу, він має одну суттєву ваду: його результати завжди носять імовірний характер. Вірогідність результату, отриманого при роботі з вибіркою, залежить від її репрезентативності. **Репрезентативність – це достатня кількість вибраних об'єктів, аналіз яких дозволяє правильно судити про всю генеральну сукупність.** Чим більший обсяг вибірки, тим вона репрезентативніша. Але з великою вибіркою працювати важко і часто недоцільно, тому що для вирішення деяких питань може бути достатньо зовсім невеликої вибірки. Отже, обсяг вибірки повинен бути оптимальним.

Цей оптимум залежить від різних обставин. По-перше, він залежить від однорідності об'єктів, які досліджуються. В однорідному середовищі людей, щоб дослідити громадську думку з того чи іншого питання, потрібна й менша вибірка, ніж в різнорідному. Так, для опитування студентів будь-якого інституту з яких-небудь життєвих питань можна брати невелику вибірку, тому що генеральна сукупність тут більш-менш однорідна (всі майже одного віку, мають однакову освіту тощо), а якщо це ж питання задавати людям у натовпі на базарній площі, то тут треба вибірку робити значно більшу, тому що серед опитуваних можуть бути люди не тільки різного віку, але й різного статусу, рівня освіти тощо. По-друге, розмір вибірки залежить від ступеня вірогідності відповіді, який передбачається при опитуванні чи іншому методі збору інформації. Якщо дослідника задовольняють результати з невеликою точністю, то вибірка може бути досить малою. Так, наприклад, якщо дослідник хоче знати громадську думку про процес, який має відбутися завтра, то він опитує невелику кількість громадян, оскільки результат і можливість помилки даного прогнозу опитуваних не відіграють значної ролі. І навпаки, якщо досліднику потрібен результат більш точний, від якого може залежати прийняття того чи іншого важливого для людей рішення, то вибірка повинна бути якомога репрезентативнішою. Якщо питання дуже важливі (коли не можна довіритися думці представників будь-якої вибірки), досліджується вся генеральна сукупність (референдуми, перепис населення тощо).

Пошук оптимального розміру вибірки – досить складна справа. Тут не може бути конкретних порад: у кожному окремому випадку можуть бути свої рекомендації, вироблені досвідом попередніх досліджень. Так, у вітчизняній соціології існує практика достатньої репрезентативності 10% обсягу вибірки опитуваних респондентів, але не більше 2000-2500 чоловік. Часто для цього достатньо опитати 500-1200 респондентів. Соціологи часто працюють і зі значно меншими вибірками, особливо коли треба отримати оперативну інформацію за короткий час. У цьому випадку досить приблизні результати, які отримуються постійно і часто, дозволяють вловити ту чи іншу тенденцію змін. Так, у США майже кожного тижня публікується рейтинг президента країни. Зрозуміло, що за такий короткий час вдається опитати невелику кількість респондентів, але часті коливання або сталість показника рейтингу вказують на існування різних тенденцій, чого часто буває достатньо, щоб зробити певні висновки. Вибірки можуть бути таких видів: **випадкова** – коли відбір об'єктів для дослідження проводиться повністю незалежно від дослідника. Як правило, тут використовується метод випадкових чисел, при якому користуються спеціально розробленими таблицями, з яких береться певний ряд випадкових чисел, за ними і відбирають певну кількість або об'єктів, або респондентів, або документів для дослідження; **механічна** – є своєрідним різновидом випадкової. Тут задається певний інтервал, через який беруться для дослідження певні об'єкти (документи, або

респонденти, або відповідні показники). Так, може бути прийняте рішення опитувати кожного третього або п’ятого з досліджуваної групи, це значить, що у вибірку можуть з однаковою ступінню ймовірності попасти будь-які об’єкти (респонденти або документи тощо); **стихійна** – це вибірка, яка залежить від стихії. Дослідник може знати про недостатність вибірки, але збільшити її не може, бо інших даних просто нема, вони або втрачені, або зовсім не доступні для дослідника. Таке може бути в результаті пожежі, війни, коли збереглась лише частина документів, а інша втрачена і тому дослідник має задовольнитися тим, що є. Іноді він може зовсім не мати даних про ступінь репрезентативності вибірки, з якою працює. Таке часто трапляється в роботі з історичними джерелами, тому стихійна вибірка характерніша для вивчення минулого, коли дослідник вже не може відновити втрачені дані; **квотна** – коли відбір ведеться за наперед заданими характеристиками. Прикладом цього виду вибірки може бути експертне опитування. Крім того, при опитуванні певної групи людей, коли відіграє роль вік респондентів, у вибірку представники різного віку повинні попадати за квотою, яка відповідає справжній кількості вікових груп. Якщо у генеральній сукупності представники пенсійного віку становлять 50%, то цей відсоток повинен зберегтися й у вибірці. Як правило, при вибірковому методі дотримуються таких етапів дослідження: **підготовчий** – відбір ознак, за якими буде характеризуватися вибірка, виділення одиниці відбору. Тут визначається вірогідність очікуваного результату; **оперативний етап** – підготовка засобів для відбору. Формування вибірки й аналіз її за списком ознак; **підсумовуючий етап** – оцінка даних, перевірка репрезентативності результатів аналізу, вірогідність висновків. Отже, перелічені чотири методи збору соціологічної інформації є основними, що застосовуються соціологами. Звичайно, ними не обмежується соціологічне дослідження, є й інші методи, з’являються нові, але вони більш специфічні і не мають такого широкого, загального поширення.

Схеми до теми 15

МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

загальнонаукові

— Діалектика
— Синергетика
— Історизм

спеціальні

— Аналіз документів
— Спостереження
— Опитування
— Соціальний експеримент
— Соціометричний метод та ін.

МЕТОД СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Переваги

- Оперативність отримання інформації
- Відносна дешевизна, не потрібен складний інструментарій
- Гнучкість методу, можливість корекції
- Можливість використання в пошукових дослідженнях

Особливості застосування

- Подія та спостереження за нею здійснюються водночас
- Безпосередній контакт соціолога з об'єктом дослідження
- Цілісність сприйняття, єдність раціонального та емоційного в процесі спостереження
- Спостереження може бути складовою частиною інших методів

Недоліки

- Локальність спостережуваних явищ
- Як правило, неможливі повторні спостереження подій, що досліджуються
- Інформація переважно про дії людей, а про цілі, мотиви, цінності її практично немає
- Перекручування даних через спостережуване «зараження» стереотипами групи, що спостерігається

МЕТОД АНАЛІЗУ ДОКУМЕНТІВ

Переваги

- Стабільний стан об'єкта дослідження, можливість повторного звернення до об'єкта
- В об'єкті міститься не тільки інформація, а й ставлення авторів до неї
- Інформація упорядкована, структурована, узагальнена

Особливості застосування

- Інформація має вторинний характер, безпосередній контакт з реальністю відсутній
- Інформація залежить від позиції авторів документа
- Автор документа фіксує не лише реальні, а й минулі події
- Зміст інформації залежить від її форми

Недоліки

- Дослідження носить пасивний характер, оскільки дослідник не має контакту з реальністю
- Висновки дослідження будуються на підставі вторинної інформації
- Мова документа не збігається з мовою дослідження, тому можливий «камуфляж» форми документа

МЕТОД ОПИТУВАННЯ

Переваги

- Можливість охоплення масової аудиторії
- Дозволяє отримати первинну інформацію про мотиви, орієнтації, цінності об'єкта
- Гнучкість методу, можливість корекції
- Можливість повторних досліджень об'єкта

Особливості застосування

- Інформація відображає соціальну реальність безпосередньо, через думки людей
- Можливість отримати різнобічну інформацію про події та думки людей
- Безпосередній контакт соціолога з об'єктом дослідження

Недоліки

- Високі вимоги до соціолога та процедури спостереження
- Дорожнеча та висока трудомісткість масових анкетних опитувань та інтерв'ю
- Можливість отримання перекрученої та неправдивої інформації
- Думки людей змінюються, тому важко оцінювати їх об'єктивність

СОЦІОМЕТРИЧНИЙ МЕТОД

Переваги

- Дозволяє з'ясувати особисті переваги, мотиви діяльності, ціннісні орієнтації членів групи
- Забезпечує виявлення формальних та неформальних лідерів, передбачає можливі конфлікти
- Комп'ютерні варіанти методики дозволяють дуже оперативно (1—2 години) отримати дані про структуру

Особливості застосування

- Використовується для отримання інформації про структуру малих груп, про характер міжособистісних стосунків у групі
- Поєднує елементи опитування та експерименту
- Безпосередній контакт соціолога з об'єктом, дані подаються безпосередніми учасниками події, явища
- Процедура дослідження відпрацьована до рівня соціальної технології

Недоліки

- Призначений лише для дослідження групи з 15—20 осіб
- Неприйнятний для дослідження випадкових або тимчасових спільностей, а тільки тих груп, де склалися стійкі зв'язки
- Респонденти не пояснюють причин свого вибору, тому важко оцінити стійкість переваг поведінки людей у різних ситуаціях
- Можливі нещиросердні відповіді та помилки через невірне розуміння питань

МЕТОД СОЦІАЛЬНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Переваги

- Забезпечує отримання інформації завдяки впливу на об'єкт дослідження чинників, які управляються та контролюються
- Дозволяє створювати сконструйовану модель соціального процесу й перевіряти її раціональність та доцільність
- Надає можливість використовувати сучасну оргтехніку та дослідницькі технології

Особливості застосування

- Натуральний експеримент передбачає безпосереднє втручання соціолога в реальний хід подій та явищ
- Визначення найдоцільніших, таких, що управляються та контролюються, чинників впливу на об'єкт
- Можливість змін та удосконалення відносин між елементами об'єкта дослідження та поведінки об'єкта в процесі експерименту

Недоліки

- Неможливість повної аналогії соціального експерименту з соціальною реальністю
- Відносно великі витрати коштів та часу на проведення експерименту
- Не завжди може бути можливою реалізація результатів експерименту в соціальній практиці